

ELEŞTİREL TEORİ VE TEKNOLOJİK DETERMİNİZMİN İZİNDE SOSYAL MEDYA YAKLAŞIMLARINA İLİŞKİN ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME

Mustafa ÇÖLLÜOĞLU
Bağımsız Araştırmacı
mustafacolluoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7998-7586>

<i>Atıf</i>	Çöllüoğlu, M. (2026) ELEŞTİREL TEORİ VE TEKNOLOJİK DETERMİNİZMİN İZİNDE SOSYAL MEDYA YAKLAŞIMLARINA İLİŞKİN ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME. <i>İletişim Çalışmaları Dergisi</i> , 12 (2), 157-188.
-------------	---

Geliş tarihi / Received: 13.02.2026

Kabul tarihi / Accepted: 15.04.2026

DOI: 10.17932/IAU.ICD.2015.006/icd_v012i2003

ÖZ

Teknolojik gelişmelerin hızla devam ettiği bugünlerde ortaya çıkan yeni medya mecralarının olumlu ve olumsuz yönleri dün olduğu gibi bugün de tartışma konusu olmaya devam etmektedir. İletişim biliminin iki ana akım ekolünün son yüzyıldır üzerinde tartışmaya devam ettiği bu gelişmeler bugün sosyal medya mecraları üzerinden artarak devam etmektedir. Bu çalışma, dünden bugüne süregelen bu tartışmaların sosyal mecralar üzerinden nasıl devam ettiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Literatür taraması yöntemiyle yapılan çalışmada eleştirel teori ve teknolojik determinizm düşüncelerinin temellendiği düşünce akımları irdelenerek her iki ekolün günümüz temsilcilerinden olan Fuchs, Kellner, Webster, Castells ve Jenkins'in yeni medya yaklaşımlarına ayrıntılı biçimde değinilmiştir. Yapılan literatür taramasında adı geçen isimlere ait olan ilk kaynaklara başvurulmuş, bu kaynaklara erişimin olmadığı durumlarda ise ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

Yapılan çalışma bağlamında; her iki ekolün geçmişte geleneksel kitle iletişim mecraları üzerinden tartıştığı konuların bugün sosyal medya mecraları üzerinden artarak sürdüğünü belirtmek yerinde olacaktır. Eleştirel teorisyenler, sosyal medyayı büyük veri, tekelleşme, dijital emek gibi kavramlar üzerinden eleştirirken; teknolojik deterministler bu mecralara yönelik güzellmelerini yöndeşme, katılımcı kültür ve ağ toplumu gibi kavramlar üzerinden yapmaktadır. Her iki ekol için de bu eleştirilerin diyalektik bir tavırla yapılmasını gerektiğini savunanların olduğu da altı çizilmesi gereken bir nokta olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak sosyal medya platformlarının yalnızca olumlu ya da olumsuz yönleriyle ele alınmasının yetersiz kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle, söz konusu mecraların sunduğu olanaklar ile kullanım süreçlerinde ortaya çıkabilecek risklerin de dikkate alındığı diyalektik bir yaklaşımın benimsenmesi kanımızca daha doğru olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Eleştirel Teori, Teknolojik Determinizm, Sosyal Medya.*

A CRITICAL REVIEW OF SOCIAL MEDIA APPROACHES OF CRITICAL THEORY AND TECHNOLOGICAL DETERMINISM

ABSTRACT

The positive and negative aspects of new media platforms that have emerged amid the rapid advancement of technological developments continue to be a subject of debate today, as they were in the past. These developments, which the two main schools of thought in communication studies have been debating for the past century, are now increasingly discussed through social media platforms. This study aims to reveal how these ongoing debates from past to present continue within the context of social media.

Conducted through a literature review method, the study examines the intellectual foundations of critical theory and technological determinism, and discusses in detail the new media approaches of contemporary representatives of these two schools, namely Fuchs, Kellner, Webster, Castells, and Jenkins. In the literature review, primary sources authored by the aforementioned scholars were consulted; where access to these sources was not possible, secondary sources were utilized. Within the scope of the study, it can be stated that the issues previously debated by both schools through traditional mass media channels are now increasingly sustained through social media platforms. While critical theorists criticize social media through concepts such as big data, monopolization, and digital labour, technological determinists tend to praise these platforms through notions such as convergence, participatory culture, and the network society. It is also noteworthy that, for both schools, there are scholars who argue that these critiques should be approached from a dialectical perspective.

In conclusion, it would not be inaccurate to argue that addressing social media platforms solely in terms of their positive or negative aspects is insufficient. Therefore, we believe that adopting a dialectical approach that takes into account both the opportunities offered by these platforms and the risks that may arise during their use would be more appropriate.

Keywords: *Critical Theory, Technological Determinism, Social Media.*

GİRİŞ

Dünya var olduğu günden bu yana sürekli bir gelişim ve değişim içerisinde. Bin yıllar öncesinden gelen bu gelişim bugün kendisini daha fazla hissettirmektedir. Özellikle son yüz yılda teknolojiye meydana gelen gelişmeler baş döndürücü bir hal almıştır.

Bu gelişim çerçevesinde ortaya çıkan her yeni buluş bir sonrakinin temellerini atmıştır. Matbaanın icadı basılı materyallerin yaygınlaşmasını sağlamış nihayetinde de gazetenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dönemin en önemli kitle iletişim mecralarından biri olan gazeteyi devamında radyo ve televizyon takip etmiştir. Her yeni buluş bir sonraki buluşun kapısını aralamıştır. Gazeteye teknolojik manada çağ atlayan insanoğlu, radyo ve sonrasında gelen televizyonla birlikte -iletişim teknolojileri bağlamında- çok daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır. 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve 21. yüzyıla damgasını vuran en önemli teknolojik gelişme ise internet olarak kendini göstermiştir. İnternet teknolojisinin gelişimiyle birlikte dünya daha hızlı dönmeye başlamıştır. Bu durum internet tabanlı teknolojilerin etkisinin her gün daha fazla hissedilmesini sağlamıştır. Sosyal medya mecraları artan bu etkinin sonuçları arasında yerini almıştır. Geleneksel kitle iletişim mecralarına göre daha farklı özellikleri olan internet tabanlı bu mecralar birçok tartışmayı da beraberinde getirmektedir.

20. yüzyılın başlarında dönemin kitle iletişim mecraları üzerinden başlayan tartışmalar bugün dönüşüme uğrayarak devam etmektedir. İletişim biliminin iki ana akım düşüncesi olan eleştirel teori ve teknolojik determinizmin (belirleyicilik) dün geleneksel kitle iletişim mecraları üzerinden sürdürdüğü tartışmaları bugün de yeni medya mecraları üzerinden devam ettirdiği görülmektedir.

Marksist temelli bir yaklaşım olan eleştirel teori, gelişen teknolojiyle birlikte ortaya çıkan yeni iletişim teknolojilerinin, insan hayatını sanılanın aksine olumsuz etkilediği ve insanın bir meta olarak kapitalist sistemin bir parçası haline getirildiğini savunur. İktidar ve güç odaklarının geleneksel kitle iletişim araçlarını çıkarları doğrultusunda kullanıldığının altı çizilmektedir. Dün Horkheimer, Adorno, Marcuse ve Habermas gibi temsilcileri aracılığıyla geleneksel iletişim araçları üzerinden yükselen bu tartışmalar bugün de Fuchs ve Kellner gibi isimler üzerinden devam etmektedir.

İletişim biliminin bir diğer ana akım düşüncesi olan teknolojik determinizm ise gelişen teknolojiyle birlikte ortaya çıkan yeni iletişim teknolojilerinin insan hayatını kolaylaştırıcı etkisine dikkat çekmektedir. Teknolojik determinizm düşüncesinin kurucusu ve önde gelen temsilcisi olan Mc Luhan'ın dönemin kitle iletişim teknolojileri üzerinden yaptığı güzellmeler bugün de devam etmektedir. Teknolojik determinizm düşüncesini internet dolayısıyla yeni medya üzerinden ele

alan günümüz temsilcileri arasında Webster, Castells ve Jenkins öne çıkmaktadır. Çalışmada iletişim biliminin iki karşıt ana akım görüşü olan eleştirel teori ve teknolojik determinizm düşüncesi günümüz önde gelen temsilcileri üzerinden ele alınmıştır. Çalışmanın amacı bu iki düşünce akımının ilk dönem temsilcilerinin geleneksel kitle iletişim mecraları üzerinden yapmış olduğu değerlendirmelerin, günümüz temsilcileri aracılığıyla sosyal medya bağlamında hangi noktada olduğunun vurgulanmasıdır.

Çalışmada bahse konu olan düşünce akımlarının ilk dönem temsilcileri üzerinden kısa bir değerlendirme yapılmış sonrasında ise günümüz temsilcilerinin yeni medya eleştirilerine ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Eleştirel teori Fuchs ve Kellner'in düşünceleri bağlamında irdelenirken, teknolojik determinizm düşüncesi ise Webster, Castelles ve Jenkins üzerinden ele alınmıştır. Çalışma iletişim biliminin bitmeyen tartışması olan iki ana akım düşüncenin dünden bugüne evrildiği noktanın görülmesi ve bu konuda bakış açısı geliştirilmesi bakımından önemi haiz bir çalışma olarak öne çıkmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma eleştirel teori ve teknolojik determinizm düşüncesinin önde gelen günümüz temsilcilerinin sosyal medya yaklaşımlarını ele almayı amaçlayan bir derleme makalesidir. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Yapılan literatür taramasında eleştirel teori ve teknolojik determinizm düşüncesi dünden bugüne önde gelen temsilcilerinin düşünceleri bağlamında ele alınmıştır. Nihayetinde her iki ana akım düşüncenin günümüz temsilcilerinin yeni medya yaklaşımları ortaya konulmuştur.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Bu çalışma eleştirel teori ve teknolojik determinizm gibi iletişim biliminin iki ana akım düşüncesini konu alması sebebiyle bundan önce yapılmış çalışmalarla benzerlik taşınamaması açısından günümüz temsilcilerinin sosyal medya yaklaşımları ayrıntılı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın kapsam bağlamından kopmaması amacıyla, her iki ekolün önde gelen temsilcileri ele alınmıştır.

ELEŞTİREL TEORİ

İlk Dönem Temsilcileri – Horkheimer, Adorno, Marcuse ve Habermas

Eleştirel teori, Marksist bir yaklaşım olması sebebiyle kendisini kapitalizmin karşısına konumlandırmıştır. Genel anlamıyla kapitalizme bir karşı çıkış olarak ele alınan Marksist yaklaşım bu yönüyle eleştirel teorisyenlerin ve Frankfurt Okulu temsilcilerinin odağında yer almaktadır (Çöllüoğlu, 2025, s. 99). Eleştirel teori Marksizm temelli bir yaklaşım olmakla birlikte devam eden süreçte birçok farklı düşünce ve sosyal iklimten etkilenmiştir. Eleştirel teorinin temellendiği yer olan Frankfurt Okulunun dönemsel olarak farklı düşünce iklimlerinden etkilenmesi

bunun açık göstergeleri arasındadır. Ayrıca o dönem meydana gelen 2. Dünya Savaşı ve ortaya çıkardığı sosyal ortam eleştirel teori düşüncesinin şekillenmesinde rol alan diğer etkenlerden olmuştur (Bağce, 2013, s. 8-9).

Eleştirel teori teriminin ortaya çıkmasına 1937 yılında yayınlanan “Geleneksel ve Eleştirel Kuram” adlı makalesiyle katkıda bulunan Horkheimer ve daha sonraki süreçte bu kavramın geliştirilmesine katkıda bulunan isim Adorno, bu düşünce biçiminin önde gelen temsilcileri arasında yer almaktadır (Horkheimer, 2005). Dönemin pozitivist düşüncesinin karşısında bulunan eleştirel teori temellendirmesini her ne kadar Marksizm üzerine yapsa da devam eden süreçte bu düşünce biçiminden ayrıldığıнын altını çizmek gerekmektedir. Marksizm, kurtuluşu proletaryanın iktidara gelmesinde görmüş ve kendi içinde tamamlanmış bir ülkü olarak öne çıkmıştır. Eleştirel teoride bu düşünceyi cansız ve ütöpik bulunmuş, bu sürecin dinamik bir süreç olması gerektiğini vurgulanmıştır (Rutli, 2019, s. 19). Horkheimer’in Marksizm’in donuk bir sosyal bilim olarak değil açık bir toplum felsefesi olması gerektiğini vurgulaması bu durumu açıklayan bir örnek olarak gösterilebilir (Jay, 2014, s. 48).

Adorno ve Horkheimer’in birlikte kaleme aldığı “Aydınlanmanın Diyalektiği” adlı eser eleştirel teori düşüncesine katkı sağlayan eserler arasında yer almaktadır. Bu eserde ortaya konulan kitle toplumu ve kültür endüstrisi kavramı bu ekolün anlaşılmasına katkı sağlayacak kavramlar arasında yerini almıştır. Adorno, kültür endüstrisinin serbest zamanı bile sermayenin mantığına tabi kıldığını, kültürü kitlelerin arzularını karşılıyormuş gibi sunarken aslında toplumu pasif ve eleştirel olmayan bir biçimde bütünleştirdiğini belirtmektedir. Adorno’ya göre faşizm baskıyı siyaset yoluyla kurarken, liberal demokrasilerde benzer bir bütünleşme kültür endüstrisi aracılığıyla, daha örtük ama etkili bir biçimde sağlanmaktadır (Adorno, 2016, s.13).

Adorno, kültür endüstrisinin ürünlerini kitle iletişim araçları aracılığıyla kitlelerin tahakküm altına alındığını, kitlelerin emek gücüyle sömürülmesinin yanında boş vakitlerinde de farkında olmadan kültür endüstrinin çıkarlarına hizmet ettiğinin altını çizmektedir (Adorno, 2016, s. 21). Kitle iletişim mecralarının iktidar/güç sahiplerinin amacına hizmet ettiğini, Hitler’in Faşizmini radyo vasıtasıyla konsolide ettiği örneğiyle vurgulamaktadır (Adorno, 2016, s. 97). Kısacası, kapitalist toplumlarda kültür ve sanatın endüstriyel, standart ve özgünlükten uzak biçimde üretildiğini; kültür endüstrisinin eğlence yoluyla eleştirel düşünmeyen, tüketimi benimseyen ve mevcut düzeni sorgulamayan bir kitle yaratarak kapitalist ideolojinin ve üretim ilişkilerinin sürdürülmesine hizmet ettiğini savunulur (Yaylagül, 2006, s.90).

Eleştirel teorinin temellerini atan bu iki isimden sonra bu ekole katkı sağlayan bir diğer isim de Marcuse olarak öne çıkmaktadır. Horkheimer ve Adorno'da kitle kültürü, kültür endüstrisi gibi kavramlar üzerinden yapılan eleştiriler Marcuse'da da aynı doğrultuda kendini göstermektedir. Marcuse, Marksizm'in kurtuluş olarak gördüğü proletarya devriminin aksine bu devrimin ancak eğitilmiş genç zihinler üzerinden (üniversite gençleri) gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır (Abadan, 1968, s. 336). Marcuse da kendisinden önceki temsilciler gibi kitle iletişim mecralarına yönelik eleştirilerini sürdürmüştür. Marcuse'a göre; endüstri toplumunda bireyler anlam ve kimliği tüketim nesnelerinde bulur; bu düzen yeni ihtiyaçlar üreterek toplumsal denetimi sağlar ve kitle iletişiminden gündelik alışkanlıklara kadar her şey tek boyutlu düşünce ve davranışı besler (Marcuse, 1994, s. 8).

İlk dönem eleştirel teorinin önde gelen bir diğer temsilcisi Habermas'dır. Habermas, Marksist çizgide bir eleştirel teorisyen savunucusu olmakla birlikte bu ekole önemli katkılar sağlayan düşünürler arasında yer almaktadır. Habermas, eleştirel teoriyi "İletişimsel Eylem Kuramı" ve "Kamusal Alan" gibi kavramlarla zenginleştirmiştir. Ünlü düşünür, Marksist devrim ve sınıf mücadelesi anlayışını reddederek modern toplumları özgürlük ihtiyaçlarını karşılayamayan kriz sistemleri olarak görür. Ona göre baskıcı kurumlara karşı toplumsal değişim, devrimle değil, insanların karşılıklı anlayış ve uzlaşmaya dayalı iletişimsel eylem yoluyla birlikte hareket etmesiyle gerçekleşir (Habermas, 2003). Habermas'ın da kitle iletişim araçlarına getirilen eleştiriler noktasında seleflerinin izinden gittiği söylenebilir. Habermas'a göre; başlangıçta yalnızca haber vermeyi amaçlayan gazeteler zamanla kamuoyu oluşumunda ve toplumsal tartışmalarda etkili bir aracıya dönüşmüştür. Ancak medyanın ticarileşmesi ve kurumsallaşması, iletişim kanallarının daha sıkı denetlenmesine yol açarak kamusal iletişimi zorlaştırmış; medya gücünün toplumu yönlendirme ve bireylerin davranışlarını etkileme amacıyla kullanılmasına neden olmuştur (Habermas, 2003, s. 32).

İlk dönem eleştirel teorisyenlerin geleneksel kitle iletişim araçlarına yönelik düşüncelerini özetlemek gerekirse, kitle iletişim araçlarına eleştirel ve kötümser yaklaşan ekol temsilcileri, medyanın ideolojik egemenlik kurarak bireysel ve sınıfsal bilinçleri zayıflattığını savunur. İlk dönem temsilcilerinin çalışmaları siyasal iktidarlardan bağımsız, bireyin düşünsel özgürlüğünü merkeze alan bir perspektife dayanır (Begtumur, 2018, s. 51).

Günümüz Temsilcileri – Fuchs ve Jenkins

Eleştirel teorinin en önemli günümüz temsilcisi denildiğinde akıllara gelen ilk isim Christian Fuchs'tur. Marksist gelenekten beslenen Fuchs, ilk dönem geleneksel kitle iletişim mecraları için yapılan eleştirileri günümüzde sosyal medya mecraları üzerinden yapmaya devam etmektedir. Fuchs, bugün içinde bulunulan ve yeni medya mecraları olarak anılan platformların, tıpkı geleneksel kitle ileti-

şim mecraları gibi toplumu dolayısıyla da insanı sömürdüğü; seçkin grupların, büyük şirketlerin, egemen ideolojilerin ve iktidar odaklarının çıkarlarına hizmet ettiğini vurgulamaktadır. Fuchs, teknolojik deterministlerin günümüz temsilcileri ve onların düşüncelerini kendi perspektifinden eleştirme yoluna gitmiştir. Bu başlık altında Christian Fuchs'un sosyal medya mecralarını hakkındaki düşünceleri ve görüşleri derinlemesine ele alınmıştır (Çöllüoğlu, 2025, s.204).

Fuchs'a göre bugün hala kapitalist sistemin içerisinde bulunmamız onun en büyük eleştirmeni olan Marks'ın düşüncelerinin de güncelliğinin devam etmesine anlamına gelmektedir. Avusturyalı düşünür, Marks'ın sadece kapitalizm eleştirmeni olmadığı aynı zamanda iletişim sosyoloğu olduğunu ve eleştirel iletişim kuramcılarının bu sebeple kendisine ilgi duyduğunun altını çizmektedir (Fuchs, 2021, s.22).

Fuchs ilk olarak sosyal medya kavramını eleştirilerinin odağına almaktadır. Ona göre terminoloji olarak sosyal kavramının kullanımı doğru değildir. Sosyal kavramının farklı şekillerde ele alınabileceğini vurgulayan düşünür, medyanın ve kullanılan teknolojilerin toplumsal bağlamdan bağımsız olmadığını savunur. Ona göre, çevrimdışı bir bilgisayarda tek başına yazı yazmak bile, hem içeriğin toplumsal düşüncelere gönderme yapması hem de kullanılan teknolojinin insanlar tarafından belirli bir tarihsel süreçte üretilmiş olması nedeniyle sosyal bir faaliyettir. Bu geniş bakış açısıyla, yalnızca sosyal medya platformları değil; gazete, dergi, televizyon, radyo, kitap ve çeşitli enformasyon biçimleri de sosyal olarak değerlendirilmelidir (Fuchs, 2020, s. 18).

Fuchs, bazı teknolojik deterministlerin sosyal kavramını karşılıklı iletişime vurgu yapmak amacıyla kullandığının altını çizmektedir. Bu durumda da elektronik postanın bilgisayar aracılı karşılıklı iletişimi başlattığını dolayısıyla bu teknolojinin de sosyal olarak anılması gerektiğini ancak böyle bir durumun oluşmadığına vurgu yapmaktadır (Fuchs, 2020, s. 18). Bu durumda Fuchs'a göre X, Facebook ve diğer internet tabanlı platformların sosyal olarak anılmaması gerektiği ya da bu mecraların bu şekilde adlandırılmasının daha öncelere gitmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Fuchs sosyal medya terminolojisine getirdiği eleştirileri ortaya koyduğu diğer kavramlar üzerinden devam ettirmektedir:

Dijital emek, çevrimiçi reklamcılıkta internet kullanıcılarının prosumer (üreten-tüketici) olarak içerik ve veri üretmeleri üzerinden emeklerinin sömürülmesini ifade eder (Fuchs, 2020, s. 58-59). Bu durumu biraz daha açmak gerekirse, ticari sosyal medya platformlarında (X, Facebook, Google, Youtube) kullanıcılar, yalnızca içerik tüketen pasif bireyler değil; içerik, ilişki ve ağlar üreten aktif diji-

tal emekçilerdir. Bu üretken faaliyetler sırasında ortaya çıkan kullanıcı verileri ise analiz edilerek reklam amaçlı satılmakta ve ekonomik değere dönüştürülmektedir (Fuchs, 2015, s.404).

Fuchs'un ele aldığı kavramlardan biri de şirket emperyalizmidir. Bu kavramla Fuchs, internet ekonomisinin şirketleşmiş medya zincirlerinin egemenliği altında olduğunu vurgular. Ona göre Web 2.0'a atfedilen iyimser yaklaşım eleştirel değildir ve esasen şirket çıkarlarına hizmet eder (Fuchs, 2020, s.60). Bu emperyalist şirketler yalnızca kullanıcı emeğini sömürmekle kalmaz; dijital teknolojilerin üretiminde kullanılan ham maddelerin çıkarıldığı bölgelerdeki emek sömürsünden de sorumludur. Özellikle Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde kobalt, tantal ve kalay gibi madenlere yönelik Batılı şirketlerin ucuz hammadde talebi, şiddet, kölelik ve ağır sömürü koşullarının oluşmasında belirleyici bir rol oynamaktadır (Fuchs, 2015, s. 263).

Avusturyalı düşünürün ele aldığı bir diğer kavram ise büyük veridir (big data). Fuchs, bu kavramın yaygın ve genellikle olumlanan tanımlarına karşı çıkar. Büyük verinin yeni imkânlar sunduğu iddialarına rağmen, bunun aslında eğilim, değişim ve bir tür ideoloji olarak sunulan bir yutturmaca olduğunu savunur. Teknolojik deterministlerin övdüğü büyük verinin ciddi olumsuz yönleri bulunduğunu vurgulayan Fuchs, özellikle Facebook ve Google gibi şirketlerin kullanıcı verilerini büyük ölçekte toplayıp depolamasına dikkat çeker. Bu şirketlerin iletişimden ziyade reklam odaklı çalıştığını ve topladıkları verileri ticari amaçlarla sattığını belirtir (Fuchs, 2020, s. 81-84). Büyük veri kavramına değinen bir diğer isim Evgeniy Morozov olarak öne çıkmaktadır. Büyük verinin kolayca toplanabilmesi, internetin hızlı gelişimi ve dijital yenilikler bazı kaygıları da beraberinde getirmektedir. Avantajlarının yanı sıra dezavantajlar da barındıran bu durumun yarattığı endişe ve şüpheler, 2012 yılında Evgeniy Morozov'un "*The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*" adlı eserinde ele alınmıştır:

Morozov, internetin siyaset alanında oldukça önemli bir rol üstlendiğini ileri sürmektedir. Ona göre Batılı ülkeler, dijital dünyanın sunduğu imkânları kullanarak küresel ölçekte siyaseti etkileyebilmektedir. Aynı zamanda internetin, otoriter rejimlerin çözülmesine katkı sağlayarak küresel demokratikleşme sürecine zemin hazırlayabileceğini savunmaktadır. Bununla birlikte Morozov, siyasetçilerin yeni teknolojik gelişmelere yönelik tutum ve davranışlarını da eleştirel bir bakışla incelemektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin sağladığı avantajlardan yararlanan Batılı ülkelerden gelebilecek olası siber saldırılar nedeniyle bazı otoriter devletler, internet üzerindeki faaliyetleri sıkı biçimde denetlemekte; kimi durumlarda erişimi kısıtlayarak engellemektedir. Ayrıca bu devletlerin, dijital ortamda oluşan protesto gruplarını izlediği, sisteme sızarak protestocuları takip ettiği de Morozov tarafından ifade edilmektedir (Yengin ve Bayrak, 2022, s.86).

Küresel ölçekteki büyük sosyal medya şirketleri, çoğu zaman kullanıcıların farkında olmadan kişisel verilerini toplamakta ve bu verileri çeşitli amaçlarla satmaktadır; ABD seçimlerinde başkan adaylarından bir tanesinin Facebook kullanıcı verilerini satın alarak kampanyasını bu doğrultuda yürütmesi bu durumun çarpıcı örneklerinden birisidir.

Fuchs, büyük veriye olan bir diğer eleştirisini de şu kelimelerle ifade etmektedir: Büyük veri, bilinçli ya da bilinçsiz biçimde toplanan kişisel bilgilerin ekonomik ve siyasal denetim amacıyla kullanılmasına yol açmakta; sınırsız veri toplama pratiği gözetim toplumunu güçlendirmektedir. Ayrıca verilerin metalaşması sosyal eşitsizlikleri artırmakta, veri mülkiyeti ve denetimi güçlü aktörlere avantaj sağlarken daha az güçlü kesimleri dezavantajlı konuma itmektedir (Fuchs, 2020, s. 84-86). Bu durumun beraberinde sosyal eşitsizliği getirdiği söylenebilir. Büyük veriye ulaşanlarla ulaşamayanlar arasında haksız bir rekabet oluşmaktadır.

Mark Poster'da tıpkı Fuchs gibi gözetim toplumuna dikkatleri şu kelimelerle çekmektedir: Bedenlerimiz giderek ağlara, veri sistemlerine ve bilgi akış hatlarına entegre edilmektedir. Bu durum, başka bir ifadeyle, bedenlerimizin ilişkilendiği bu veri depolama alanlarının artık bir kaçış ya da sığınak işlevi görmemesine yol açmaktadır. Kredi kartı kullanımının yaygınlaşması ve neredeyse her alışverişin veri üretmesiyle birlikte oluşan devasa veri birikimi, giderek kapsamlı bir süper panoptik yapıya dönüşmektedir (Bauman, 2012, s.55).

Fuchs'un eleştirilerinden nasibini alan bir diğer kavram katılımcı kültürdür. Bu kavramı ortaya koyan Jenkins, sosyal medyada kullanıcıların içerik üretimine katılmasını özgürlükçü bir gelişme olarak görürken; Fuchs bu yaklaşımın ekonomi politik boyutu ihmal ettiğini savunur. Fuchs'a göre katılımcı kültür yalnızca olumlu yönleriyle ele alınmakta, şirketlerin kullanıcı emeğini ve yaratıcılığını kâr amacıyla sömürmesi göz ardı edilmektedir. 2007 yılında Pepsi markasının yapmış olduğu kampanya örneği üzerinden, kullanıcı katılımının aslında markalar için satış artırıcı bir strateji olduğunu vurgular. Fuchs, internet ve sosyal medyanın şirketler tarafından kontrol edilen bir kültür endüstrisi olduğunu, kullanıcıların metalaştırıldığı bu yapının gerçek anlamda katılımcı ve demokratik olamayacağını altını çizmektedir (Fuchs, 2020, s. 102,103,109).

Avusturyalı düşünürün eleştirilerine maruz kalan bir diğer isim Manuel Castells olarak öne çıkmaktadır. Fuchs, bu ismi tıpkı Jenkins gibi yeterli kuram alt yapısına sahip olmamakla eleştirmektedir (Fuchs, 2020, s. 167). Castells'in sosyal hareketleri internet temelli açıklayan teknolojik belirlenimci yaklaşımı, Fuchs'a göre eksiktir; çünkü bu yaklaşım, toplumsallığın yalnızca internet kaynaklı olmadığı, aynı zamanda ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılar içinde yer alan insan aktörlerinden oluştuğunu düşüncesini göz ardı eder (Fuchs, 2020, s. 152). Fuchs

bu eleştirisiyle, internetin ya da sosyal medyanın tek başına toplumsal hareketleri ortaya çıkaramayacağını; bunun ancak toplumsal yapı ve koşullarla birlikte mümkün olabileceğini savunur. Bu nedenle Arap Baharı ve 2011 ayaklanmalarını yalnızca teknolojik belirlenimcilikle açıklayan yaklaşımları eleştirmektedir.

Fuchs, sosyal medyanın ekonomi politik ve ideoloji eleştirisinden mahrum bırakılmaması gerektiğinin de altını çizmektedir. Avusturyalı akademisyen, sosyal medyada görünürlüğün ve popülerliğin büyük ölçüde küresel şirketler, popüler kültür aktörleri ve güç sahiplerinin elinde yoğunlaştığını, siyasal aktörlerin de bu alanda öne çıktığını, bunun günümüzde de geçerliliğini koruyan bir durum olduğunu örneklerle ortaya koymaktadır (Fuchs, 2020, s. 188).

Alvin Toffler'ın (2008) ortaya koymuş olduğu prosumer (üreten tüketici) kavramı da Fuchs'un eleştirdiği kavramlar arasında yerini almıştır. Fuchs'a göre prosumer konumunda olan sosyal medya kullanıcıları, bu mecralar aracılığıyla yaptıkları paylaşımlarla, arkalarında bıraktıkları dijital ayak izleriyle tam olarak sosyal medya mecralarının gönüllü işçilerine dönüşmüşlerdir (Fuchs, 2020).

Christian Fuchs, ekonomi politik ve ideoloji eleştirileri kapsamında X, Google ve Facebook gibi önde gelen sosyal medya platformlarını ele almıştır. Fuchs'e göre Google ve Facebook, haberleşme ya da içerik şirketleri değil; kullanıcı verilerini meta olarak satan ve gelirlerinin büyük kısmını reklamlardan elde eden küresel reklam şirketleridir. Google'ın artan etkisi "googlelamak" kavramıyla görünür hale gelirken, her iki şirket de kullanıcı verilerini reklam verenlere satarak hedefli reklamcılık üzerinden kârlarını sürdürmektedir (Fuchs, 2020, s. 231).

Fuchs, Google'ı, en ileri düzeyde işleyen bir ekonomik denetim mekanizması ve aynı zamanda kullanıcıları en yoğun biçimde istismar eden bir sistem olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşıma göre Google, kâr elde edebilmek amacıyla tüm kullanıcıları ve onların ürettiği verileri birer araç hâline getirmektedir. Google ve benzeri küresel sosyal medya şirketlerinin kullanıcı verilerini metaya dönüştürme sürecinde başvurdukları bir başka yanılsamanın ise gizlilik sözleşmeleri aracılığıyla yaratıldığı vurgulanmaktadır. Nitekim Google'ın 19 Ağustos 2015 tarihli gizlilik politikasında, tüm hizmetler üzerinden toplanan bilgilerin; hizmetlerin sunulması, devamlılığının sağlanması, korunması ve geliştirilmesi, yeni hizmetlerin oluşturulması ile hem şirketin hem de kullanıcıların güvenliğinin sağlanması amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca bu verilerin, daha isabetli arama sonuçları ve reklamlar sunmak gibi kişiselleştirilmiş içeriklerin sağlanması için de değerlendirildiği ifade edilmektedir (Fuchs, 2020, s. 239). Görüldüğü üzere Google'ın kullanıcıların kişisel verilerini kendisine hedefli reklamlar sağlamak amacıyla kullanıldığı vurgulanmıştır.

Fuchs, kişisel verilerin metalaşması ve bunların kullanılmasında diğer büyük sosyal medya şirketlerinin de Google çizgisinde olduğunu belirtmektedir. Facebook ve X platformlarının gizlilik sözleşmelerinde bu noktalar açıkça belirtilmiştir:

X: Hizmetler, hizmetlerdeki bilgi veya içeriği hedef olarak gösterebilecek reklamlar, hizmetler aracılığıyla yapılmış sorgulamalar veya diğer bilgileri içerebilir.” (Fuchs, 2020, s. 240).

Facebook: Elimizdeki bilgileri size hizmetlerimiz içinde ve dışında ilginizi çekecek reklamlar gösterebilmek ve reklam ve hizmetlerin etki ve erişimini ölçebilmek amacıyla, reklam ve ölçüm sistemlerimizi geliştirmek için kullanırız.” (Fuchs, 2020, s. 239).

Fuchs, bu platformlara tek taraflı ve kötümser yaklaşmadığını, bunların olumlu yanlarına da vurgu yaptığını ancak sonuç olarak bu ve benzeri sosyal medya platformlarının kullanıcı bilgilerini ya da kullanıcıları metalaştırdığı gerçeğinin görmezden gelinmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durumu Fuchs’un Google üzerine ifade ettikleriyle örneklemek gerekirse:

Google, insan hayatını kolaylaştıran, güzelleştiren, insanların enformasyon bulmalarına yarar sağlayan en önemli yapılardan biridir. Bu ve benzeri özelliklerini desteklediğini belirten Fuchs, asıl konunun bütün bunları sağlarken, Google’ın arka planda yaptıklarıyla ilgili olduğudur. Ünlü düşünür bütün bu tanımlamaları yaparken Google için şunu söylemektedir:” tanrı ve şeytan aynı şirkette” (Fuchs, 2020, s. 248).

Fuchs, tıpkı geleneksel kitle iletişim mecralarında olduğu gibi sosyal medya mecralarının da tekelleşme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. Facebook’un 2012 ve 2014 yılında yapmış olduğu satın almalara dikkat çekmektedir. Instagram’ın ve Whatsapp’ın Facebook tarafından satın alınması bu tekelleşmeye dolayısıyla da söz sahibi olmaya örnek olarak gösterilmesi gereken hususlar arasında yerini almaktadır (Fuchs, 2020).

Fuchs’un Facebook’a yönelmiş olduğu bir diğer eleştiri popülizm yapmasıdır. Özellikleri arasında sadece beğeni opsiyonunun olması bunun en çarpıcı örneğidir. İnsanlarda olumlu duygular uyandırmanın her zaman daha iyi algılanacağını altını çizen Fuchs, aksi durumun takipçi kaybına yol açma tehlikesini ihtimalinden dolayı bu platformda yer almadığını belirtir (Fuchs, 2020, s. 278).

Christian Fuchs’un Facebook’a yönelik bir diğer eleştirisi, kullanıcıların dijital ayak izlerinin sistematik biçimde izlenip depolanmasıdır. Avusturyalı akademisyen, bu platformun kitlesel gözetim mantığıyla işlediğini belirtir. Facebook, yüz milyonlarca kişinin kullanım pratiklerini veri hâline getirir; bu verileri

analiz eder, karşılaştırır ve nihayetinde ticari bir ürüne dönüştürür. Kullanıcılar ilgi alanları ve davranış örüntülerine göre sınıflandırılır ve bu sayede kişiye özel reklamlar sunulur (Fuchs, 2020, s. 284). Facebook kullanıcıları görünen şekliyle paylaşımda bulunup sosyalleşirken, arka planda bu platform kullanıcıların dijital ayak izlerini kullanarak kar sağlamaktadır. Sonuç olarak Fuchs'un da altını çizdiği üzere platform kullanıcılarının gönüllü işçi olarak çalıştıkları bu platformlarda, farkında olarak ya da olmayarak emek sömürüsüne uğramaktadır.

“Dijital Emek ve Karl Marx” adlı eserinde Fuchs, emek sömürüsünü şu şekilde tartışmaktadır: Kullanıcılar, ekonomik değer üreten ve kâr sağlayan bir faaliyet içinde yer almalarına rağmen, bu süreçte sömürülen dijital emekçiler konumdadır. Sosyal medya bağlamında ortaya çıkan dijital emek, ev içi emeğe benzetilmektedir; çünkü karşılığında ücret ödenmez, çoğunlukla serbest zamanlarda gerçekleştirilir, sendikal güvenceden yoksundur ve emek olarak tanımlanması güçtür. Ev işçileri, köleler ve sosyal medya platformlarında faaliyet gösteren dijital emekçilerin ortak noktası ise emeklerinin karşılığını alamamaları ve sistematik biçimde sömürülmeleridir (Fuchs, 2015, s. 405).

Christian Fuchs, X bağlamında kamusal alan tartışmasını Habermas'ın kamusal alan ölçütleri üzerinden ele alır. Habermas'a göre kamusal alan; herkesin erişimine açık olması, kamuoyu oluşumuna imkân tanınması ve kamu yararına özgür tartışmayı içermesi gibi koşullara dayanır. Fuchs, X'in gerçekten bir kamusal alan olup olmadığını iki düzeyde sorgular: Ekonomi politik açıdan platformun mülkiyet yapısı, sansür, içerik üretimi ve görünürlüğü; siyasal iletişim açısından ise siyasal tartışmaya açıklığı, kimlerin erişebildiği ve siyasal iletişime ne ölçüde elverişli olduğu soruları üzerinden değerlendirme yapar (Fuchs, 2020, s. 318,324). X'in bir kamusal alan oluşturup oluşturmadığı gerçeğini, Habermas'ın tanımında belirtmiş olduğu şartların sağlanıp sağlanmadığı üzerinde değerlendirmek gerekmektedir. Fuchs'un da belirtmiş olduğu gibi X'i kullanan kitlenin belli demografik özelliklerinin olması (Fuchs'a göre batılı toplumlarda bu 24-35 yaş arası eğitimli kişileri temsil eder), kamu yararını gözeten konulardan ziyade eğlence merkezli bir yapı olması ve yeri geldiğinde sansür mekanizmalarını devreye sokması, kamusal alan mefhumunun içine dâhil olmadığı manasına gelmektedir. Her ne kadar Fuchs, internet tabanlı teknolojilerde sansür mekanizmasının işlemeyeceğini, sanal ortamda sansürün bir şekilde aşılabildiğini belirtmiş olsa da mülkiyet sahiplerinin bizzat bu sansürü uyguladığını ve başarılı olduğunu görmekteyiz. Günümüz dünyasında tanık olunan Filistin – İsrail savaşına dair bir tarafın destekçilerinin paylaşımları X tarafından yayınlanırken, karşıt tarafın destekçilerinin paylaşımlarına sansür uygulaması yapılmaktadır. Bu da Fuchs'un belirtmiş olduğu gibi bu platformların özgürlükçü – objektif olduğu gerçeğinin en azından bugünlerde geçerli olmadığını göstermektedir (Çöllüoğlu, 2025, s. 214).

Ünlü teorisyen, Arap Baharı ve 2011 protestolarında X'in (sosyal medyanın) belirleyici rol oynadığı iddiasını eleştirir. Mısır örneğinde internet ve sosyal medya kullanım oranlarının düşük olması, olayların esasen sosyal medya üzerinden yayıldığı savını zayıflatmaktadır. Araştırmalar, devrim sürecinde en etkili unsurun yüz yüze iletişim olduğunu; sosyal medyanın ise sınırlı bir etkiye sahip bulunduğunu göstermektedir. Bu veriler ışığında Fuchs, toplumsal hareketlerin yayılmasında sosyal medyanın sanıldığı kadar güçlü olmadığını vurgular (Fuchs, 2020, s. 343, 344, 345).

Eleştirel teorisyenler arasında Fuchs'un çizgisine daha yakın olan Morozov da tıpkı çağdaşı gibi internetin ve sosyal medya mecralarının sunulduğundan farklı olduğuna dikkatleri çekmektedir. "The Net Delusion" adlı eserinde, dijital iletişim teknolojilerinin özellikle ABD bağlamında demokrasiyi güçlendirdiği yönündeki görüşlere eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Morozov'a göre dijitalleşme ve teknoloji, sanki yalnızca toplumsal etkiler üreten ve politik boyut taşımayan araçlar gibi sunulmakta; bu durum da kullanıcılara bir tür yanılsama dünyası yaratmaktadır. Bu çerçevede bireylerin Facebook ya da Twitter gibi sosyal medya platformları aracılığıyla belirli gruplara dâhil olmaları, onların yaşadıkları gerçek dünyayı anlamlı biçimde dönüştürmelerinden ziyade sınırlı bir etki alanı oluşturmaktadır. Ayrıca Morozov, belirli hedeflere ulaşma sürecinde teknolojinin en etkili araçlardan biri olduğunu vurgulamakta; ancak otoriter ya da güçlü yönetimler altında yaşayan bireylere dijital araçlar aracılığıyla iletilen mobilize edici mesajların, sanıldığı gibi otomatik olarak isyan veya toplumsal dönüşüm yaratacağına dair iyimser yaklaşımları da eleştirmektedir (Yengin ve Bayrak, 2022, s.119).

Eleştirel teorisyenlerin bir diğer günümüz temsilcisi ise Douglas Kellner'dir. Bu isim hem geleneksel kitle iletişim araçlarına ve hem de sosyal medya mecralarına eleştirel bir yaklaşım getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Kellner, eleştirel teorinin ilk dönem temsilcilerinin ve Fuchs'un aksine teknolojiye olumlu tarafında da yaklaşabilmiştir. Teknolojinin doğru kullanıldığı takdirde demokratik ve özgürlükçü potansiyeline dikkatleri çekmiştir. Eleştirel teorinin diyalektik bir süreç olması gerektiğini vurgulayan Kellner, eleştiriyi olumsuz olanın yanında olumlu olanı da ele almak anlamında kullanmıştır. Bu düşüncelerinden hareketle çalışmalarında; "Eleştirel Teknoloji Teorisi, Tekno-kapitalizm, Tekno-okuryazarlık, Tekno-politika" gibi kavramlar öne çıkmıştır.

Kellner 2021 yılında yayınlanan kitabında eleştirel teknoloji teorisini aşağıdaki ifadelerle ele almıştır:

Kellner, teknoloji ve kültürün sürekli genişleyip dönüşmesi karşısında, teknolojiyi yalnızca nötr ya da kaçınılmaz bir ilerleme olarak görmeyen eleştirel bir yaklaşımın zorunlu olduğunu savunur. Bu yaklaşıma göre teknoloji, farklı biçim-

lerde kullanıldığında bir baskı ve denetim aracı hâline gelebilir; bu nedenle dijital medya ve teknolojilerin “özgürleştirici” ya da “ilerletici” olduğu yönündeki söylemler sorgulanmalıdır. Eleştirel teknoloji teorisi, teknolojilerin mevcut hâleriyle kabul edilmesi yerine, toplumu, siyaseti ve gündelik yaşamı daha demokratik kılabileceği biçimde yeniden yapılandırılmasını hedefler. Ayrıca eleştirel medya ve teknoloji teorisinin, bireylerin yeni bir ekonomi, toplum ve kültür içinde yaratıcı ve demokratik biçimde aktif özne olmalarını mümkün kıldığını vurgular. Bu teori, eğitim ve demokrasiyi güçlendirme potansiyeli taşıırken, aynı zamanda teknoloji kullanımının toplumsal eşitsizlikleri, özellikle de zenginler ile yoksullar arasındaki uçurumu nasıl derinleştirdiğini görünür kılar. Bu durum, teknolojilerin nasıl kullanılması gerektiği kadar, nasıl yeniden tasarlanması ve düzenlenmesi gerektiği sorusunu da gündeme getirir. Son olarak Kellner, dijital teknolojilerin gözetim amacıyla kullanılması üzerinde durur. Büyük şirketlerin bireyler, toplumsal gruplar ve seçmenler hakkında topladıkları devasa veri yığınlarının, davranışları izleme ve yönlendirme aracı haline geldiğini ve bunun gizlilik ile demokratik haklar açısından ciddi tehditler oluşturduğunu belirtir. Böylece teknoloji, özgürleştirici olduğu kadar, denetleyici ve manipülatif bir güç olarak da ele alınır (Kellner, 2021, s. 2).

Kellner, teknolojik ya da ekonomik determinizme düşmeden dijital teknolojiler ve sosyal medyanın gelişimini kapitalizmin güncel aşaması ve küresel dönüşümler bağlamında ele almayı; teknolojiye körü körüne hayranlık ya da korkudan kaçınarak, teori ile pratiği birleştiren ve toplumun demokratik dönüşümünü hedefleyen özne ve yapıların yeniden şekillendirilmesini savunur (Kellner, 2021, s. 3). Kellner’in, “Teknoloji ve Demokrasi” adlı eserinde teknolojiye yönelik karşıt görüşlerin eleştirilerine yer vermesi aslında kendisinin her iki görüşün de harmanlandığı bir teoriyi ortaya koyma çabası olarak görülebilir. Tek taraflı bakmanın anlamsız kalacağını belirten ünlü filozofun ortaya koymaya çalıştığı eleştirel teknoloji teorisi şu ifadelerle açıklanmaktadır:

Her iki yaklaşım da tek bir perspektife odaklanmaktadır ve teknolojinin hem ege-men toplumsal güçler tarafından hem de demokratikleşme ve güçlenme arayışında olan bireyler tarafından baskı ya da özgürleşme aracı olarak nasıl kullanılabileceğini ele almaktadır. Eleştirel bir teknoloji teorisi, teknolojinin doğası, işlevi ve potansiyeli hakkında somut bir anlayışa ek olarak, olumlu ve olumsuz yönlerini belirleyen bir normatif bakış açısını da içermelidir. Bu bakış açısı, teknolojinin faydalı ve zararlı kullanım alanlarını ayırt edebilecek eleştirel bir değerlendirme sunmayı gerektirir (Kellner, 2021, s. 9).

Kellner, teknolojinin olumlu ve olumsuz yönlerinin iç içe geçtiğinin altını çizmektedir. Ona göre teknoloji, kullanıldığı teknolojiye, belirli bağlamlarda sahip olduğu özel işlevlerine ve somut olaylarda izlenen değerlere göre ya oldukça

baskıcı ve yıkıcı olabilir ya da yaratıcı ve yaşamı iyileştirici bir rol oynayabilir (Kellner, 2021, s. 10). Bu durumu sosyal medya mecraları üzerinden örneklemek gerekirse; X platformunun kamusal alan bağlamında kullanılma potansiyelinin olumlu etkisi olabileceği gibi olumsuz etkisini de beraberinde barındırması gibi. Kellner, eleştirel teknoloji teorisiyle ilgili bir çerçeve çizmektedir. Eleştirel teknoloji teorisi, baskı ve tahakkümü güçlendiren, ekolojik yıkıma yol açan ve demokrasiyi zayıflatan teknolojiler ile doğayla uyumlu ve güçlendirici teknolojileri ayırt etmeyi amaçlar; teknolojinin baskıcı kullanımlarını sorgulayarak, onun yeniden yapılandırılmasının demokrasi, iyi yaşam ve toplumsal ilerleme için nasıl dönüştürücü bir rol oynayabileceğini ortaya koyar (Kellner, 2021, s. 11). Ünlü düşünür, eleştirel teknoloji teorisi çerçevesinde teknolojilerin iş, eğitim, kamusal alan ve gündelik hayatta yol açtığı sömürücü ve baskıcı kullanımların eleştirilmesinin zorunlu olduğunu; bununla birlikte şehirleri, okulları, ekonomiyi ve toplumu dönüştürmek için bu teknolojilerden yararlanan yeni stratejilere de ihtiyaç bulunduğunu vurgular (Kellner, 2021, s. 27). Kellner'in belirttiği üzere yeni teknolojilerin yol açtığı olumsuzluklarla birlikte bu teknolojilerin sağladığı olanaklar görmezden gelinemez. Bu durumu örneklemek gerekirse, bugün dünya üzerinde yaşanan en büyük acılardan biri olan Filistin'de yaşananlara sosyal medya mecraları aracılığıyla tanık olunmaktadır. Geleneksel kitle iletişim mecralarının görmezden geldiği ya da ulaşamadığı bu yer için sosyal medya mecraları bir haykırış mecrasına dönüşmüştür.

Kellner'e göre, dijital teknolojiler ve sosyal medya sayesinde bireyler ve topluluklar, kurumsal kapitalizmin dayattığı küreselleşmeye karşı tabandan gelen, daha eşitlikçi ve demokratik bir küreselleşme süreci geliştirebilir; çünkü dijital kamusal alanlar, şirket medyasına kıyasla ilerici kültürel ve entelektüel müdahalelere daha açıktır (Kellner, 2021, s. 31). Kellner bu ifadeyle sosyal medya mecralarının daha önceki kitle iletişim mecralarına oranla daha özgürlükçü ve demokratik katılıma müsait olduğunu altını çizmektedir.

Kellner'in eleştirel teknoloji kuramı, teknolojinin tek yönlü biçimde değerlendirilmemesi gerektiğini ve bu olgunun diyalektik bir perspektifle ele alınmasının zorunlu olduğunu savunur. Bu bağlamda, gerek eleştirel kuramcılarının gerekse teknolojik deterministlerin indirgemeci yaklaşımları Kellner tarafından eleştirilmektedir. Kellner, Habermas'ın eleştirel tutumuna mesafeli durduğu gibi, McLuhan'ın teknolojiye yönelik iyimser ve yüceltici söylemlerine de karşı çıkar. Ona göre, bilgisayar temelli yeni teknolojiler insan yaşamını kolaylaştırma ve ilerleme sağlama potansiyeline sahip olsa da, aynı araçların olumsuz ve baskılayıcı amaçlarla da kullanılabilmesi gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Sosyal medya mecralarının iki taraflı potansiyeline dikkat çeken Kellner, bu mecraların daha doğru ve efektif kullanılması gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu

doğrultuda Jeff Share ile birlikte “ Kritik Medya Okuryazarlığı” adlı kitabı kaleme almıştır.

Kellner ve Share’e göre eleştirel medya okuryazarlığı; bireylere medyayı sorgulayıcı biçimde kullanma, manipülasyona direnme ve medya araçlarını toplumsal dönüşüm için değerlendirme becerileri kazandırarak, demokratik hayata aktif katılan bilinçli yurttaşlar yetiştirmeyi amaçlar. Bu yaklaşım, katılımcı demokrasiyle ilişkilidir ve iletişim teknolojilerini edilgen tüketim yerine demokratik tartışma, ifade özgürlüğü ve toplumsal gelişimi destekleyen araçlar olarak görür (Kellner ve Shane, 2019, s. 6).

Kellner ve Shane, eleştirel medya okuryazarlığını Luke ve Freebody’nin “Dört Kaynak Modeli” üzerinden ele alarak, okuryazarlığın metni çözümleme, anlama, amaca uygun kullanma ve eleştirel biçimde inceleyip dönüştürme yeterliliklerini kapsadığını vurgular. Luke ve Freebody okumanın tarafsız değil, kültürel ve ideolojik bir pratik olduğunu; okuyucuların metinlerdeki varsayımları ve ideolojileri, kendi sosyokültürel konumlarından kaynaklanan kabullerle birlikte sorgulamalarının gerekli olduğunu savunurlar (Kellner ve Shane, 2019, s. 15). Bu çerçevede, eleştirel medya okuryazarlığının çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bireyin sahip olduğu kişisel birikimin yanı sıra, metni değerlendirirken göz önünde bulundurması gereken unsurların bulunduğu vurgulanmaktadır. Buradan hareketle dijital medya okuryazarlığı ele alındığında, yeni medya araçlarını kullanabilme becerisi ile bu araçlara hâkim olma düzeyinin, göz ardı edilmemesi gereken önemli yeterlilikler arasında olduğu söylenebilir.

Kellner ve Shane, kullanıcıların sosyal medyayı doğru anlamalarının yanında içerikleri de üreten pozisyonda olmalarını aşağıdaki ifadelerle vurgulamaktadır: Öğrenciler; sosyal medyayı, haber kaynaklarını, filmleri ve reklamları analiz ederek, bilimin, matematiğin, tarihin ve dillerin fikirleri desteklemek, sorunları belirlemek ya da ürün satmak amacıyla nasıl kullanıldığını sorgulayabilirler. Öğrencilerin yalnızca medyayı okuması, izlemesi ve dinlemesi değil, aynı zamanda medyanın içinde yer alarak onu kullanmaları ve üretmeleri de gereklidir. Bu nedenle, öğrenciler sorunlu temsilleri, yanıltıcı bilgileri ve gerçek "sahte haberleri" tespit edebilmek için yalnızca doğru bilgi üretimi konusunda değil, yanıltıcı ve rileri tanıma konusunda da pratik yapmalıdırlar. (Kellner ve Shane, 2019, s. 55). Kellner parantezinde tartışılan eleştirel teknoloji kuramı ile eleştirel medya okuryazarlığı yaklaşımları, günümüzde sosyal medya platformlarının nasıl ve ne ölçüde bilinçli kullanılabilmesine dair önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kellner ve Shane’in öğrenciler üzerinden ele aldığı eleştirel medya okuryazarlığının, özellikle yeni medya çerçevesinde toplumun geneline yaygınlaştırılması gerektiğini ifade etmek yerinde olacaktır. Sosyal medya ortamlarının geleneksel kitle iletişim araçlarına göre oldukça yeni sayılması ve bireylerin

bu platformları kullanma becerilerinin henüz yeterince gelişmemiş olması, yeni medya okuryazarlığının özellikle önem verilmesi gereken bir alan olduğunu ortaya koymaktadır.

TEKNOLOJİK DETERMİNİZM

İlk Dönem Temsilcileri – Innis, Ivins ve Mc Luhan

Çalışmanın başında yeni teknolojilerin gelişimi ve değişimi beraberinde getirdiği vurgulanmıştı. Bu savın en güzel örneklerinden biri Sanayi Devrimidir. Bu devrimle beraber ortaya çıkan yeni teknolojilerin dünyayı dolayısıyla da insan yaşantısını etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Demiryolu ağlarının yaygınlaşmasıyla birlikte bu sürecin hız kazandığı söylenebilir. Erdoğan ve Alemdağ, demiryollarının sömürgelerdeki kontrolü arttırmak üzere genişlediğini, bu gelişmenin de uygarlığın sembolü olarak sunulduğunun altını çizmiştir (2005, s. 138).

20. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan iletişim teknolojileri birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Kitle iletişim araçlarına olumsuz bakan eleştirel kanadın yanında bu araçların insan yaşantısına olan katkısını ve kolaylaştırıcı etkisine dikkat çeken teknolojik determinizm düşüncesi bulunmaktadır. Teknolojik determinizm düşüncesinin mihmandarı Marshall Mc Luhan olarak öne çıkmaktadır. Çeşitli kaynaklarda teknolojik determinizm babası olarak da anılmaktadır. Mc Luhan'ın düşünce ikliminin oluşmasına ve bu düşüncenin bir zemine oturmasına katkı sunan önemli iki isim Harold Innis ve William Ivins'tir (Erdoğan ve Alemdar, 2005, s. 138).

Teknolojik determinizme ilişkin ilk sistematik araştırmayı yapan kişinin Innis olduğunu söylemek doğru olacaktır. Innis'e göre, teknolojik araçların çoğu, insanların fiziksel yeteneklerini geliştirmek amacıyla kullanılır; iletişim teknolojisi ise düşüncenin, bilincin ve insanın nadir kavramsal yeteneklerinin bir uzantısıdır. Innis, iletişim teknolojilerinin toplumsal yapıyı ve düzeni belirleyen temel bir güç olduğunu; yeni teknolojilerin eski toplumsal örgütlenmeleri dönüştürdüğünü ve bilincin denetiminin iletişim teknolojileri aracılığıyla sağlandığını savunmaktadır (Erdoğan ve Alemdar, 2005, s. 139). Kanadalı düşünür, elektronik kitle iletişim araçlarının gelişimi açısından karamsardır. Özellikle kitle iletişim teknolojisini zamansal ve uzamsal bağlarıyla ele alan düşünür, elektronik çağ konusunda olumsuz bir tavır takınmaktadır. Bu noktada Mc Luhan'la ayrılan Innis, yeni iletişim biçimlerinin zamansal, uzamsal ve insan algısı boyutlarıyla değerlendirmesi bakımından Mc Luhan'ı etkilemiştir (Güngör, 2016, s. 179). Innis'in teknoloji odaklı bu düşüncelerini özetlemek gerekirse:

İletişim araçları, kullanıldıkları medeniyetlerde ya mekân ve siyasi örgütlenmeye ya da zaman ve dini örgütlenmeye yönelik bir yönelimi beraberinde getirir. Farklı bir iletişim ortamının devreye girmesi, bu tek yönlü eğilimi dengeleyerek

imparatorlukların genişlemesine uygun koşullar yaratır. Tarihsel süreçte papirüs, parşömen, kâğıt, matbaa ve gazete gibi ortamlar siyasal, dinsel ve kültürel örgütlenmeleri şekillendirmiş; milliyetçilik, okuryazarlık ve ticaretin gelişiminde belirleyici olmuştur. Özellikle kâğıt ve basım teknolojileri mekân merkezli bilgi tekellerini güçlendirmiş, bu eğilim ise daha sonra radyo gibi yeni bir iletişim ortamıyla dengelenmeye çalışılmıştır (Innis, 2006, s. 122).

Innis'i McLuhan ve diğer teknolojik deterministlerden ayıran temel nokta, kitle iletişim teknolojilerinin bilinç oluşturma sürecine dair daha eleştirel ve olumsuz bir yaklaşım benimsemesidir. Buna karşın, yeni iletişim teknolojilerini zaman, mekân ve insan algısı ekseninde ele alması, McLuhan'ın düşünsel çerçevesini ve dolayısıyla McLuhan'dan etkilenen diğer teknolojik deterministlerin kuramsal bakışını önemli ölçüde biçimlendirmiştir.

Mc Luhan'ın etkilendiği bir diğer isim Ivins'tir. Ivins'in "Basılı ve Görsel İletişim" adlı kitabında vurguladığı en önemli nokta biçimin içerikten üstün olduğudur (Güngör, 2016, s. 81). Ivins, teknolojik ilerlemelerin toplumlar üzerindeki etkisine dikkat çekerken bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: "Afrikalı izleyiciler, film izlerken bizim yani Batılıların benimsediği pasif tüketici konumunu üstlenemez." Okuryazar bir izleyicinin temel niteliği, kitap ya da film karşısında tamamen edilgen bir alıcı rolünü kabul etmesidir. Ancak Afrikalı izleyicinin, bir anlatıyı bireysel ve sessiz biçimde takip etmeye yönelik herhangi bir eğitimi bulunmamaktadır (McLuhan, 2014, s. 65,66). Bu değerlendirmeler, Ivins'in teknolojinin kullanım biçimi ile onu kullanan bireylerin toplumsal ve kültürel gelişmişlik düzeyi arasındaki bağın önemine işaret ettiğini de göstermektedir. Bu çerçevede, iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler ile kültürel değişim süreçleri arasında doğrudan bir ilişki olduğu kabul edilmektedir (Güngör, 2016, s. 182).

Ivins, biçimin içeriğe kıyasla öncelikli bir konumda olduğunu ifade etmektedir. İletişim teknolojilerinin sahip olduğu biçimsel farklılıkların, üretilen anlamı doğrudan etkilediğini söylemek yerinde olacaktır. Ayrıca bu biçimsel niteliklerin bireyler ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerinin de belirleyici bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Kısaca, iletişim teknolojilerinde yaşanan değişim ve dönüşümlerin toplumlar üzerinde belirleyici sonuçlar doğurduğu Ivins tarafından özellikle vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, Mc Luhan'ın Ivins'in düşüncelerinden etkilendiğini söylemek doğru olacaktır.

Marshall Mc Luhan, teknolojik determinizmin kurucusu olarak anılsa da ilk dönem verdiği eserlerden olan "Mekanik Gelin" adlı kitabında (1951) teknoloji konusunda mesafeli olduğu görülmektedir. Hatta o dönem için eleştirel teorisyenlerin çizgisinde olduğu da söylenebilir (Güngör, 2016, s. 182). Devam eden yıllarda düşün ikliminde değişimler meydana gelen Kanadalı düşünürün yıllar

ilerledikçe teknolojik determinizmin kurucusu ve savunucusu noktasına geldiği görülmüştür.

McLuhan, geliştirdiği teknolojik belirleyicilik yaklaşımında, iletişim sürecinde asıl belirleyici olanın içerik değil kullanılan araç olduğunu ileri sürmüştür. Medya araçlarını insan bedeninin bir uzantısı, hatta onu dönüştüren yapılar olarak ele almıştır. Bu bağlamda teknoloji, insan yaşamının merkezinde yer almakta; toplumsal değişim ve dönüşümün de esas olarak teknolojik araçlar aracılığıyla gerçekleştiği vurgulanmaktadır (Güngör, 2016, s. 178). Teknolojik determinizmi daha iyi anlamak için Mc Luhan'ın ortaya koymuş olduğu kavramlara ve sözlere kısaca değinmek gerekmektedir:

“Araç mesajdır.” McLuhan'a göre iletişimde asıl belirleyici olan içerik değil, kullanılan aracın kendisidir. Çünkü iletişim biçimi, mesajın nasıl algılanacağını yönlendirir; araç bilinmeden mesaj anlaşılabilir. Araçlar tarafsız değildir, onları kullanan bireylerin algılarını dönüştürür ve bu etkiyi hem bireysel hem de toplumsal düzeyde gösterir (Rigel vd, 2005, s. 15). Elbette McLuhan'ın bu ifadesi, içeriğin bütünüyle önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Onun bu sözle dikkat çekmek istediği nokta, iletişim araştırmalarında uzun süre baskın olan ve yalnızca iletinin içeriğine odaklanan yaklaşımın eksikliğidir. McLuhan, mesajın ne söylediği kadar, hatta kimi durumlarda ondan da fazla, mesajın hangi araçla iletildiğinin belirleyici olduğunun altını çizmiştir

“Araç insan duyularının bir uzantısıdır.” İnsan, bedeniyle gerçekleştirdiği işlevleri zamanla araçlar ve teknolojiler yoluyla dışsallaştırmıştır. Silahlardan giysilere, iletişim araçlarından paraya ve ulaşımaya kadar tüm insan yapımı nesnelere, beden ve duyuların uzantıları olarak ortaya çıkmıştır (Mc Luhan, 2014, s. 14). McLuhan, teknolojiyi insanın bir uzantısı olarak görürken, bu uzantıların insan yaşamını dönüştürdüğünü; hayatı kolaylaştıran yönlerinin yanında olumsuz sonuçlar da doğurabildiğini vurgular. Başlangıçta faydalı amaçlarla ortaya çıkan teknolojilerin (silah, bıçak gibi) zamanla tahakküm ve şiddet aracı hâline gelebildiğini, buna rağmen insanların genellikle bu teknolojilerin olumlu yönlerine odaklanma eğiliminde olduklarını belirtir.

“Global köy” Kanadalı düşünürün 1967 yılında ortaya koymuş olduğu bu kavramın, gelişen iletişim teknolojileriyle bağlantılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. McLuhan'a göre kitle iletişim araçlarının gelişimiyle dünya “küresel köy”e dönüşmüş; zaman ve mekân sınırları ortadan kalkarak insanlar televizyon ve uydu teknolojileri sayesinde dünyanın herhangi bir yerindeki olaylardan anında haberdar olur hâle gelmiştir (Yaylagül, 2006, s. 61). Mc Luhan'ın global köy kavramı her ne kadar o günkü kitle iletişim teknolojilerinin etkilerini anlatmak noktasında ortaya konulmuş olsa da bugün içinde bulunduğumuz dijital çağda bu

etkiyi internet teknolojisinin yaptığını vurgulamak yanlış olmayacaktır.

“Sıcak – Soğuk Araç” Mc Luhan medya araçlarını “sıcak” ve “soğuk” ayrımıyla açıklar: Sıcak araçlar tek bir duyuyu yüksek çözünürlükle ve yoğun bilgiyle genişletirken, soğuk araçlar az bilgi sunar ve alıcının katılımını gerektirir. Fotoğraf sıcak ve yüksek çözünürlüklüken, karikatür ve konuşma düşük çözünürlüklüdür; telefon da kulağa sınırlı bilgi verdiği için düşük çözünürlüklü bir araçtır (Mc Luhan, 1960, s. 29). McLuhan’ın yaptığı bu sınıflandırmanın, araçları tanımlamayı ve onların etkilerini daha anlaşılır kılmayı amaçladığı görülmektedir. Kanadalı düşünür, bu tür bir kategorileştirme yaparken araçların biçimsel özelliklerine odaklanmakta, içerik boyutunu ise arka planda bırakmaktadır. Ancak yazı örneğinde de olduğu gibi, aynı türden araçlar farklı sonuçlar ve etkiler doğurabilmektedir. Bu nedenle bazı düşünürler, McLuhan’ı bu önemli noktayı göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirmektedir.

McLuhan’ın teknolojik determinizm yaklaşımı, teknolojik yeniliklerin insan ihtiyaçlarından doğmakla birlikte, ortaya çıktıktan sonra bireylerin yaşam pratiklerini ve buna bağlı olarak toplumsal yapıyı dönüştürdüğünü savunur. Matbaanın icadı, insanları ortaklaşa yaşam biçiminden uzaklaştırarak daha birey merkezli bir toplumsal düzene yöneltirken; telgrafla başlayan ve telefon, radyo ile televizyon gibi kitle iletişim araçlarıyla devam eden süreç, dünyayı ‘küresel köy’ haline getirmiştir. McLuhan’a göre iletişim teknolojilerindeki bu ilerlemeler yaşamı kolaylaştırmakta ve bireylerin bu teknolojilere uyum sağlayabildiği ölçüde yeni toplumsal düzene dâhil olmaları mümkün olmaktadır.

Günümüz Temsilcileri – Webster, Castells ve Jenkins

Mc Luhan’ın ortaya koymuş olduğu teknolojik determinizm düşüncesinin günümüz önemli temsilcilerinden birisi Frank Webster’dır. Webster’ın, Toffler’ın 3. dalga olarak, birçok farklı ismin de bilgi toplumu olarak adlandırdığı bu döneme ait önemli tespitleri bulunmaktadır. Teknolojik determinizm temsilcisi olarak görülse de tıpkı Kellner gibi bu dönemi hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle tanımlamaya çalışmıştır.

Webster, “Bilgi Toplumu Teorileri” adlı kitabında bilgi toplumuyla ilgili genel yaklaşımın olumlu olduğunun altını çizmektedir. Bu yaklaşımların birine göre; toplumların dijitalleşme süreciyle birlikte bilginin merkezde olduğu bir yapıya dönüştüğü, ekonominin bilgi temelli hale geldiği ve bunun küresel ölçekte bir “bilgi toplumu” ve “bilgi ekonomisi” anlayışını doğurduğu vurgulanmaktadır. Bu dönüşüm özellikle gelişmiş ülkelerde kabul görmüş, siyaset ve politika alanında da benimsenerek Avrupa Birliği gibi yapılar tarafından stratejik bir hedef haline getirilmiştir (Webster, 2014, s. 2).

Bazı yaklaşımlara göre bu süreç, bilinçli ve profesyonel bir toplumun ortaya çıkışını temsil ederken; diğerlerine göre ise bireyler üzerindeki denetim mekanizmalarının daha da güçlenmesine işaret etmektedir. Kimi görüşler, bilgiye rahatça ulaşabilen, eğitim seviyesi yüksek bir kamunun yükselişinden söz ederken; karşıt görüşler bu dönemi, yanıltıcı ve değersiz bilgi yığınları, sansasyonel içerikler ve propaganda ile şekillenen bir zaman dilimi olarak değerlendirmektedir. Bir kesim açısından bilgi temelli bir toplumun doğuşu anlamına gelen bu durum, başka bir kesim için benzeri görülmemiş bir gözetim çağının başlangıcıdır. Siyasal iktisatçılar bu dönemi, hızlı ve etkin karar alma kapasitesine sahip bilgi girişimcilerinin ön plana çıktığı bir “e-ekonomi” olarak tanımlarken; kültürel hassasiyeti yüksek bireyler, burayı yaratıcılığı ve hayal gücünü beslemekten uzak, “siber uzay” olarak adlandırılan bir alan şeklinde yorumlamaktadır (Webster, 2014, s. 2). Görüldüğü gibi Webster, bilgi toplumu kavramına karşı diyalektik bir tutum sergilemektedir. Ünlü düşünür bu kavramı beş farklı yaklaşımla eleştirel bir tonda ele almıştır:

Webster’a göre teknolojik yaklaşım, 1970’lerden itibaren ortaya çıkan iletişim ve bilgi teknolojilerini bilgi toplumunun temel göstergesi olarak ele alır; Toffler’dan internet ve akıllı telefonlara uzanan süreçte teknolojinin toplumu dönüştürdüğü savunulur. Webster teknolojinin dönüştürücü etkisini kabul etmekle birlikte, toplumsal değişimin yalnızca teknolojiyle açıklanmasına karşı çıkar (Webster, 2014, s. 11).

Ekonomik yaklaşım, ekonomik faaliyetlerin sanayi üretiminden bilgi temelli işlere kaymasıyla bilgi toplumunun ortaya çıktığını ileri sürer; bu çerçevede bilgi, emek ve sermayenin önüne geçen merkezi bir unsur hâline gelmektedir (Webster, 2014, s. 15).

Mesleki yapı yaklaşımı, Daniel Bell’e atıfla, istihdamın büyük ölçüde bilgi temelli mesleklere yönelmesini bilgi toplumunun göstergesi olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, teknolojiden ziyade bilginin meslekler ve beceriler üzerindeki dönüştürücü etkisine odaklanır (Webster, 2014, s. 17).

Mekânsal yaklaşım, bilgi akışının küresel ağlar üzerinden sınırları aşmasını vurgular. Webster, küresel bilgi ağlarının önemini kabul etmekle birlikte, posta, telgraf ve telefon gibi ağların tarihsel sürekliliğine dikkat çekerek bu sürecin tamamen yeni olduğu iddiasını sorgular (Webster, 2014: 20-21).

Son olarak kültürel yaklaşım, bilginin yaşam tarzları, semboller ve anlam üretimi üzerindeki etkisini ele alır. Medya ve bilgi yoğunluğundaki artışın bir bilgi toplumuna işaret ettiği savunulurken, Webster, Baudrillard’a atıfla bu bilgi patlamasının anlam kaybını da beraberinde getirdiğini vurgular (Webster, 2014, s. 22).

Webster, Bilgi Toplumu'nu beş farklı yaklaşım çerçevesinde ele almakta; bu yaklaşımların her birinin belirli noktalara dikkat çektiğini ancak hiçbirinin bütünüyle yeterli olmadığını savunmaktadır. Yazara göre bilgi ve bilgi teknolojilerinin toplumsal değişimin tek başına nedeni olup olmadığı kesin biçimde saptanamasa da, değişimin derinleştiği, hızlandığı ve geniş bir alana yayıldığı konusunda genel bir uzlaşma bulunmaktadır. Bu bağlamda bilgi, çağdaş toplumsal dönüşümlerin vazgeçilmez bir unsuru olarak öne çıkmaktadır (Webster, 2014, s. 70). Webster ayrıca, kapitalist toplumlarda süregelen yapısal dönüşümlerin varlığını kabul etmekte ve yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin bu süreçlerde önemli bir rol oynadığını özellikle vurgulamaktadır (Webster, 2004, s. 63).

Robin ve Webster'ın Pierre Levy'nin "Cyber Culture" kitabını mercek altına aldığı "Tekno-Kültürün Zamanları" adlı eserde; yeni medya ve bilgi teknolojilerinin insan bilişini dönüştürme ve genişletme kapasitesine odaklanıldığı vurgulanmaktadır. Levy, yeni medyanın yalnızca bilginin miktarını arttırmadığını, aynı zamanda bilgiyle kurulan ilişkiyi köklü biçimde yeniden yapılandırıldığını savunur. Ona göre yeni medya, hiyerarşik ve kapalı bilgi düzenlerinin yerine açık, akışkan ve dinamik bir "bilgi alanı" sunmaktadır (Robins ve Webster, 2005, s. 217). Levy bu dönüşümü, toplumsal değişim ve hatta devrim için bir zemin olarak görür; etkileşimli ağların bilgiye daha kişisel ve somut bir erişim sağladığını, bunun da sözlülüğe dönüştürme benzer bir bilişsel ekoloji yarattığını ileri sürer (Robins ve Webster, 2005, s. 218). Küresel ağlar aracılığıyla bilgiyle kurulan bu yeni ilişki, siber uzayda anlık ve yakın iletişimi mümkün kılarak sanal toplulukların politik biçimlerde örgütlenmesine ilham vermektedir. Ancak Robins ve Webster, Levy'nin bu tekno-iyimser yaklaşımının hâkim bir söylem olmakla birlikte sorunlu ve belirsiz yönler taşıdığını, sözde bilgi devriminin merkezindeki temel çelişkileri göz ardı ettiğini belirtmektedir (Robins ve Webster, 2005, s. 219).

Webster'ın bu çalışma kapsamında incelenen eserlerinde kullanılan kavramlar farklılık gösterse de, benimsediği yaklaşımın tutarlılığını koruduğu görülmektedir. Webster, bilgi toplumu ya da tekno-kültür kavramlarının yalnızca geleceğe dönük ve öngörücü bir perspektiften ele alınmasının eksik bir değerlendirme olacağını vurgulamaktadır. Söz konusu kavramlara eleştirel bir mesafeye yaklaşan akademisyen, son elli yıl içerisinde yaşanan dönüşümlerin taşıdığı önemi de göz ardı etmemektedir. Bu doğrultuda Webster, çalışma kapsamında teknolojik deterministler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Teknolojik determinizmin günümüz önemli temsilcilerinden bir diğeri Manuel Castells'tir. Castells bilginin öne çıktığı bu dönemi yeni bir çağın başlangıcı olarak görmüştür. Bu çağın toplumunu da "ağ toplumu" olarak kavramsallaştırmıştır. Castells'in kaleme almış olduğu "Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve

Kültür” adlı 3 ciltlik eserde ağ toplumu kavramına değinmiş ve bunu ekonomik, toplumsal ve kültürel yönden ele almıştır.

Manuel Castells, tarih boyunca belirleyici nitelik taşıyan bazı gelişmelerin günümüz toplumlarında birbirinden farklı sonuçlar ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Tarihsel örnekler üzerinden değerlendirmeler yapan Castells, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte komünist sisteme dayalı devletlerin çözülmesinin, kapitalist düzenin güç kazanmasına yol açtığını belirtmektedir. Çeşitli tarihsel kırılmaları örneklerle ele alan düşünür, son aşamada ise yaşanan teknolojik devrimin giderek artan bir hızla toplumun maddi yapısını yeniden biçimlendirmeye başladığının altını çizmektedir (Castells, 2013, s.1).

Castells her ne kadar kendisini teknolojik determinist olarak tanımlamasa da eserlerinde ortaya koymuş olduğu düşünceleri onun teknolojik determinist olarak anılmasına sebep olmuştur. Castells’in yeni teknolojilerin ekonomik sonuçlarını ele alış biçimi, bu etkilerin onun ileri sürdüğü şekilde gerçekleşmediğini ve enformasyonizm yaklaşımının aşırı ölçüde teknoloji merkezli olduğunu düşünen pek çok eleştirmenin ilgisini çekmiştir. Webster (1995) ile Garnham (2000) da bu noktalar üzerinden Castells’e eleştiri yöneltmiştir. Bu eleştirilere göre, Castells’in çözümlemesi ekonomi, siyaset ve kültürel alandaki dönüşümleri büyük ölçüde enformasyon teknolojilerindeki değişimlere bağlamakta ve bu unsurlara gereğinden fazla ağırlık vermektedir (Stevenson, 2008, s. 316). Bu eleştirilerin haklılığı Castells’in “Toplumların farklı tarihsel dönemlerde teknolojilere ulaşmadaki kabiliyetlerinin ya da kabiliyetsizliklerinin onların gelecekteki kaderini tayin etmede önemli bir unsur olduğu” ifadesiyle ortaya çıkmaktadır (Castells, 2013, s.8). Castells’e göre ekonomik küreselleşme; gelişmiş bilgisayar sistemleri, çevrimiçi finans ağları, mikroelektronığe dayalı standartlaşmış üretim, gelişen ulaşım alt yapısı ve özellikle 1990’lardan itibaren yaygınlaşan internet sayesinde hız kazanmış; internet bu sürecin temel dayanağı olan ağ yapısının merkezine yerleşmiştir (Castells, 2013, s. 171-172). İnternetin yaygınlaşması birçok alanda dönüşüm yaratmıştır. Castells, internet sektörünü dört katmanda ele alarak bu alanın hızlı biçimde büyüdüğünü vurgular. İnternet altyapısı sağlayıcıları, uygulama geliştiriciler, reklam gelirine dayalı web hizmetleri ve çevrim içi ticaret yapan şirketlerin tümünde internet kaynaklı önemli ekonomik büyüme yaşandığını belirtir (Castells, 2013, s. 189-190).

Castells, ağların bilgiye uyum sağlama sürecinde maliyet ve riskleri paylaşmayı mümkün kıldığını, ancak aynı zamanda sistemin en belirleyici unsuru hâline geldiğini vurgular. Ağların dışında kalmanın giderek zorlaştığını, yeni teknolojik koşullarda şirketlerden ziyade ağların fiili operasyon merkezi olduğunu belirtir. Bu bağlamda “ağ müessesesi” kavramıyla, küresel ekonominin temel örgütlenme

biçiminin ağlar etrafında şekillendiğini ifade eder (Castells, 2013, s. 236). Castells, yeni teknolojileri çok yönlü biçimde ele alarak bu yaklaşımıyla ekonomik yapının temel aktörleri olan şirketlerin ağ yapılarının dışında kalmasının neredeyse imkânsız olduğunu ve küresel ekonominin giderek bu ağlar etrafında şekilleneceğini vurgulamaktadır. Milenyumun başında Castells'in dikkat çektiği bu tablo, günümüzde küresel ekonomik düzen içinde açık biçimde gözlemlenmektedir. Öyle ki yalnızca büyük ölçekli şirketler için değil, daha küçük girişimler açısından da varlığını sürdürebilmenin temel koşullarından birinin ağlara eklenmek olduğu söylenebilir.

Castells'in ikincil olarak değindiği nokta kültürdür. Castells elektronik iletişim sistemlerinin kültür üzerinde geri dönülmez değişimler yarattığını Postman'dan alıntılıdığı şu ifadelerle belirtmektedir: Bireyler gerçekliği nesnel hâliyle değil, sahip oldukları dil ve medya aracılığıyla algılar; çünkü medya, dili ve dili oluşturan metaforları şekillendiren temel unsurdur. Bu düşünceden hareket eden Castells ise yeni teknolojilerle birlikte ortaya çıkan internetin ve elektronik iletişim sistemlerinin kültürel yapıyı derinden dönüştürdüğünü, bu dönüşümün kalıcı olacağını vurgulamaktadır. (Castells, 2013, s. 440-441).

Ünlü İspanyol düşünür, internet kullanımının eşitsiz olduğunu vurgular; bu eşitsizliğin temelinde internetin toplumun geneline açık olmaması ve özellikle 1990'lar ile 2000'lerin başında ABD'deki kullanıcıların çoğunlukla beyaz ve eğitimli kesimden oluşması yer alır. Castells, bu durumun küresel ölçekte de değişmediğini belirtir (Castells, 2013, s. 464-466). 2026'nın yaşanıldığı bugünlerde bu oran farklı şekillerde değişkenlik göstermektedir. 1990'lı yıllardan 2000'lere uzanan süreçte söz konusu eşitsizlik kademeli olarak gerilemiştir. İnternet erişim maliyetlerinin düşmesi ve teknolojik gelişmeler, dünya genelinde çok sayıda insanın dijital ağa dâhil olmasını sağlamıştır. Castells'in o dönemde dikkat çektiği eşitsizlik, günümüzde görece bir azalma göstermiştir. Bununla birlikte, hâlen bu imkânlardan yoksun yaşayan milyonlarca insanın varlığı sürmektedir. Her ne kadar bu alandaki eşitsizlik geçmiş yıllara kıyasla azalmış olsa da, tamamen ortadan kalktığını iddia etmek yerinde olmayacaktır.

Castells, tüm bu olumsuzluklara rağmen ağ yapısının geniş kitlelerin kamusal alana erişimini mümkün kıldığını özellikle vurgular. Elektronik ortamda toplumsal eşitsizlikler belirgin biçimde görünürlük kazansa da, ağ mimarisinin devletlerin getirdiği kısıtlamaları ve piyasa temelli sınırlamaları önemli ölçüde zayıflattığı ifade edilmektedir (Castells, 2013, s. 473). Ona göre ağ, yeni eşitsizlikler üretme potansiyeline sahip olsa bile, ağa erişebilen dezavantajlı gruplara kendilerini ifade edebilecekleri bir imkân sunması bakımından son derece değerlidir. Bu bağlamda ağ, egemen iktidar söylemlerinin dışında kalan farklı görüş ve düşüncelerin de dolaşıma girebildiği görece özgür bir iletişim alanı olarak tasavvur

edilmektedir.

Manuel Castells, Enformasyon Çağı adlı eserinde internetin insanları yalnızlaştırıp yalnızlaştırmadığını ya da sanal cemaatler oluşturup oluşturmadığını tartışır ve bu noktada olumlu yönde görüş beyan eder. Ona göre sanal cemaatler, bireyle-re gerçek hayatta ifade edemediklerini paylaşma ve zayıf sosyal bağlarını geniş-letme imkânı sunarak toplumsal ilişkileri güçlendirir. Castells ayrıca bilgisayarlı iletişimin zamanla yaygınlaşacağını; ticaretin, eğitimin ve siyasetin dijital ortama taşınacağını, özellikle çevrimiçi satışlar, uzaktan eğitim ve internet temelli siyasi kampanyaların önem kazanacağını öngörür (Castells, 2013, s. 475-482). Bu ve benzeri yaklaşımların günümüzde daha somut bir karşılık bulduğunu ifade etmek mümkündür. Yeni medya platformlarının ortaya çıkışıyla birlikte, küresel ölçekte siyasal alan yalnızca geleneksel medya üzerinden değil, aynı zamanda bu dijital mecralar aracılığıyla da şekillendirilmeye çalışılmaktadır. Bugün X adıyla anılan platformun, siyasetçilerin en sık başvurduğu mecralardan biri konumuna gelmesi bu hususu örnekler niteliktedir.

Manuel Castells'in ağ toplumu bağlamında zaman ve uzam kavramlarının köklü biçimde dönüştüğünü savunduğunu anlatmaktadır. İnternet temelli ağ yapıları sayesinde olaylar eşzamanlı olarak deneyimlenebilmekte, insanlar mekânsal sınırları aşarak anında etkileşime girebilmektedir. Castells'e göre bu "akışlar uzamı", bilgiyi hiyerarşisiz ve zamansız bir biçimde erişilebilir kılarak zamanın belirleyiciliğini zayıflatmıştır. Ancak bu dönüşüm herkes için geçerli değildir; ağa dâhil olabilenler zamansızlık deneyimi yaşarken, ağ dışında kalanlar hâlâ geleneksel zamanın sınırları içinde yaşamlarını sürdürmektedir (Castells, 2013). Castells'in ağ kavramı günümüz koşulları içinde daha geniş bir bakışla ele alındığında; iletişim teknolojilerindeki ilerlemeyle birlikte televizyon, radyo, gazete, stüdyo ve eğlence gibi mecraların tek bir ağ yapısı altında birleştiği ve izlenebilir hâle geldiği görülmektedir. Ayrıca sinyalleri alan, üreten ve ileten taşınabilir araçların bugün cebimizde taşıdığımız akıllı telefonlar olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Teknolojik determinizm bir diğer günümüz temsilcisi Henry Jenkins olarak öne çıkmaktadır. Jenkins'in, sosyal medya mecraları üzerine inceleme ve araştırmaları bulunmakla birlikte, geleneksel kitle iletişim mecraları üzerine de incelemeleri bulunmaktadır. Sosyal medya mecraları üzerine yapmış olduğu çalışmalardan birisi de "Cesur Yeni Medya: Teknolojiler ve Hayran Kültürü" adlı kitabıdır. Bu çalışmada Jenkins'in sosyal medyaya yönelik yaklaşım ve düşünceleri bu kitap bağlamında incelenmiştir.

Henry Jenkins, yeni medyaya ilişkin değerlendirmelerinde üç temel kavramın altını çizer: medya yakınlaşması, katılımcı kültür ve kolektif zekâ. Bu kavramlar üzerinden hem yeni medyanın işleyişine hem de gelecekte şekillenecek medya kültürüne dair çözümler sunar. Jenkins'e göre yakınlaşma; içeriklerin farklı

platformlar arasında dolaşımını, çeşitli medya endüstrileri arasındaki iş birliğini ve arzu ettikleri eğlence deneyimlerinin peşinden giderek neredeyse her ortama taşınabilen, hareketli ve göçebe bir izleyici kitlesinin varlığını ifade etmektedir (Jenkins, 2016, s. 19). Ünlü akademisyen, yaklaşmanın yalnızca farklı medya platformları üzerinden ele alınmaması gerektiğini; bunun aynı zamanda tüketicilerin yeni bilgilere yönelmesini ve parçalı medya içerikleri arasında ilişki kurmasını teşvik eden bir kültürel dönüşümü ifade ettiğini belirtmektedir. Jenkins, bu yaklaşımı şu sözlerle temellendirmektedir: “Yakınlaşma, ne denli gelişmiş olurlarsa olsunlar, medya araçları aracılığıyla gerçekleşmez. Yakınlaşma, bireysel tüketicilerin zihninde ve onların başkalarıyla kurdukları toplumsal etkileşimler yoluyla ortaya çıkar” (Jenkins, 2016, s. 20).

“Yakınlaşma kültürü” bağlamında ele alınan kolektif zekâ, Pierre Lévy’nin ortaya koyduğu ve bilginin bireylerde parçalı halde bulunduğunu, bu parçaların bir araya gelmesiyle ortak bir aklın oluştuğunu ifade eden bir kavramdır. Jenkins ise kolektif zekâyı medya gücüne alternatif bir kaynak olarak görmüş ve yakınlaşma kültürünün bu ortak bilgi üretimini öğrenilebilir kıldığını belirtmiştir (Jenkins, 2016, s.20). Jenkins, kolektif zekânın ağırlıklı olarak eğlence amaçlı kullanıldığını ifade etmiştir. Bu görüşün 2006 yılına ya da daha öncesine ait olması, söz konusu tespiti destekler niteliktedir. Günümüzde ise kolektif zekânın sosyal medya platformları üzerinden etkin biçimde kullanıldığını söylemek mümkündür. YouTube gibi mecralar aracılığıyla uzmanlık gerektiren pek çok konuda doğrudan alanında yetkin kişilerden bilgi edinilebilmekte; örneğin eve alınan bir cihazın ya da eşyanın kurulumu/montajı, sosyal medya içerikleri sayesinde pratik bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir.

Jenkins’in kolektif zekâ ve katılımcı kültür kavramlarına paralel bir yaklaşım sergileyen Paolo Gerbaudo, çevrimiçi birlikteliklerin ortaya çıkardığı bir tür ortak enerji alanının varlığından söz etmektedir. Bu çerçevede, kullanıcıların sanal ortamda bir araya gelerek oluşturdukları bu kolektif enerji, diğer bireylerin de sürece katılımını ve birlikte hareket etmesini doğrudan etkileyebilmektedir (Yengin ve Bayrak, 2022, s.119).

Jenkins, geleneksel medya ile yeni medya arasındaki ilişkiyi tartışırken, yeni medyanın eski medyayı tamamen ortadan kaldıracağını savunan yaklaşımlara değinir. Bu bağlamda Nicholas Negroponte ve George Gilder’in, büyük medya yapılarının sona ereceğini öne süren görüşlerini aktarır ve Gilder’in teknolojik dönüşümü eski-yeni araçlar arasındaki tarihsel karşılaştırmalarla açıklayan ifadesini örnek gösterir. Ancak Jenkins, bu yaklaşıma eleştirel bir mesafeyle yaklaşarak, dijital devrimin “yok etme” varsayımının aksine, yakınlaşma paradigmasının yeni ve geleneksel medyanın birbirini dışlamak yerine iç içe geçerek varlığını sürdüreceğini savunduğunu vurgular (Jenkins, 2016, s. 23). 2005 sonrası döneme

ilişkin yapılan değerlendirmede, dijital devrim paradigmasının tam anlamıyla hayata geçmediği görülmektedir. Televizyon, radyo ve basılı medya varlıklarını biçim değiştirerek sürdürürken, yaklaşma paradigmasının öngörülere büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Yayıncılık faaliyetleri; internet, dijital platformlar ve mobil uygulamalar üzerinden devam etmekte; bununla birlikte geleneksel yayıncılık etkisi azalmış olsa da 2026 itibarıyla varlığını sürdürmektedir.

Henry Jenkins, bir kitle iletişim aracının sunduğu içeriğin dönüşebileceğini, hitap ettiği kitlenin değişebileceğini ve toplumsal konumunun zaman içinde yükselip düşebileceğini ifade etmektedir. Buna karşın, bir iletişim aracı temel bir insani ihtiyacı karşıladığı ölçüde, daha kapsamlı ve çok katmanlı bir iletişim sistemi içinde varlığını sürdürmeye devam edeceğini vurgulamaktadır. Jenkins, sinemanın tiyatroya sonunu getirmede, televizyonun radyoyu ortadan kaldırmadığını ve yazılı metinlerin sözlü anlatımı yok etmediğini örneklerle ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, dijital devrim yaklaşımının hatalı bir varsayıma dayandığını savunur. Ona göre yeni teknolojiler, önceki teknolojileri ortadan kaldırmak yerine, onların işlevlerini ve toplumsal statülerini dönüştürmektedir (Jenkins, 2016, s. 33-34).

Amerikalı akademisyen, medya yaklaşımının yalnızca teknik bir gelişme olmadığını, bu süreçte teknolojiler, pazar yapıları, tüketici pratikleri ve medya türleri arasındaki ilişkilerin dönüştüğünü ifade etmektedir. Jenkins'e göre yaklaşma sonlanmış bir durum değil, süreklilik gösteren bir değişim sürecidir. Tüm içeriğin tek bir merkezde toplanacağı fikrine karşı çıkan bu yaklaşım, kanal çeşitliliğinin artması ve bilgisayar ile telekomünikasyon alanındaki ilerlemeler sayesinde medyanın hareketli, her an erişilebilir ve her yerde bulunur hale geleceğini vurgulamaktadır (Jenkins, 2016, s. 36). Jenkins'in bu değerlendirmelerinin, günümüzde dönüşüm geçiren akıllı telefonlar üzerinden somutlaştığını söylemek mümkündür. Kara kutu anlayışının aksine, her şeyin her yerde erişilebilir olması durumu bugün ev dışındaki herhangi bir mekânda medyaya ulaşmanın bütünüyle gerçekleştiği bir aşamaya ulaşmıştır.

Jenkins'e göre, geleneksel dönemin tüketicilerini daha edilgen, günümüz tüketicilerini ise daha katılımcı olarak tanımlamaktadır. Önceki dönemde tüketicilerin markalara olan bağlılığının daha güçlü olduğu varsayılırken, yeni medya imkânlarının gelişmesiyle bu durum tersine bir seyir izlemiştir. Ayrıca eski tüketicilerin daha izole bireyler olduğu, buna karşılık yeni tüketicilerin toplumsal açıdan birbirleriyle etkileşim hâlinde ve bağlantılı oldukları vurgulanmaktadır (Jenkins, 2016, s. 40). Jenkins, dönüşüm geçiren geleneksel tüketici anlayışını ve yeni medyanın bu süreçteki rolünü "Medya Yakınlaşmasının Kültürel Mantiği" başlıklı çalışmasında somut örneklerle ele almaktadır. Yakın tarihteki savaşlara değinen bu analizde, Vietnam Savaşı sürecinde savaş karşıtı yeraltı yayınlarının,

alternatif mizah üretimlerinin ve bireylerin kendi radyo ağlarını oluşturmasının uzun yıllar aldığına dikkat çekilmektedir. Buna karşılık dijital çağda, savaş karşıtı aktivistlerin kısa sürede örgütlenebildiği, iş birlikleri geliştirdiği, düşüncelerini hızla yayabildiği ve destekçilerini kolaylıkla harekete geçirebildiği vurgulanmaktadır. Bloglar üzerinden verilen örneklerle görüşlerini temellendiren Jenkins, klasik tüketici modelinden üretici-tüketici (prosumer) yapısına geçildiğini ve medyanın işlevinde meydana gelen dönüşümü güçlü biçimde ortaya koymaktadır (Aydoğan, 2017, s. 37).

Jenkins'in, medyanın hem izleyici hem de üretici açısından köklü dönüşümler barındırdığına dikkat çektiği özellikle vurgulanmalıdır. Süreç odaklı bir yaklaşımla konuyu ele alan akademisyen, bu dönüşümün hem tüketici hem de üretici konumunda yer alan bireyler tarafından deneyim yoluyla öğrenileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda yürütülen mücadelelerin sonuçlarının, gelecekteki halk kültürünün şekillenmesinde belirleyici bir role sahip olacağını belirtmektedir.

SONUÇ

Teknolojik gelişmeler insanlık tarihini avcılık-toplayıcılıktan tarım toplumuna, sanayi devrimine ve günümüzde bilgi/enformasyon çağına taşıyan temel bir dönüşüm süreci yaratmıştır. Her dönem kendi ihtiyaçlarına uygun teknolojileri ortaya çıkarmış, bu teknolojiler insan yaşamını önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle sanayi devrimiyle birlikte gelişen kitle iletişim araçları, eleştirel teorisyenlerle teknolojik deterministler arasında süregelen bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bu tartışma günümüzde sosyal medya mecraları gibi yeni teknolojiler üzerinden devam etmektedir.

Bu çalışmada eleştirel teori ve teknolojik determinizm ilk dönem ve günümüz temsilcileri ve onların düşünceleri üzerinden ele alınmıştır. İletişim biliminin her iki ana akım düşüncesinin dayanak noktası ve ilk dönem temsilcilerine kısaca değinilmiş sonrasında günümüz temsilcileri ve yeni medya yaklaşımları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Her iki ana akım düşüncenin dün geleneksel kitle iletişim mecraları üzerinden sergilediği yaklaşımlar bugün benzer şekilde sosyal medya mecraları üzerinden devam etmektedir. Eleştirel teorisyenlerin günümüz temsilcileri sosyal medyanın daha çok olumsuz taraflarına vurgu yaparken, teknolojik determinizm savunucuları ise bu mecraların olumlu yönlerine dikkat çekmektedir.

Fuchs ve onu takip eden eleştirel teorisyenlerin sosyal medya eleştirileri; dijital emek sömürsü, emperyalist şirketler, büyük veri ve katılımcı kültür gibi kavramlar üzerinden ele alınmıştır. Eleştirel teorisyenlerin günümüz temsilcileri, dün geleneksel medya mecralar üzerinden eleştirilen birçok şeyin bugün de devam ettiğini yukarıdaki kavramlar üzerinden tartışmıştır. Eleştirel teorisyenler, kapi-

talist düzenin dün geleneksel medya üzerindeki etkisinin bugün sosyal medya mecraları üzerinden devam ettiğini belirtmektedirler. Geleneksel medya mecralarının holdingleşen yapısının bugün de büyük sosyal medya şirketleri üzerinden sürdürüldüğünün altı çizilmektedir. 2010 yılı ve sonrası yapılan satın alımlar ve birkaç önemli sosyal medya platformunun tek elde (Facebook, Instagram, Whatsapp) toplanması buna örnek teşkil etmektedir.

Sosyal medya kullanıcılarının birçoğunun, bu mecraların gizlilik sözleşmeleri hakkında yeterli bir bilgiye sahip olmaması eleştirel teorisyenlerin eleştirilerin odağında yer alan başka bir konudur. Kullanıcıların bilgilerinin, alışkanlıklarının hatta kendilerinin bir meta haline gelerek, sosyal medya sahipleri tarafından satıldığı ya da istismar edildiği eleştirilmektedir. Eleştirel teorisyenlerin eleştirilerinin bir diğer odağı ise sosyal medya mecralarının katılımcı kültüre sahip olmasıdır. İçeriklerin aynı zamanda kullanıcılar tarafından üretiliyor olması, onların emeklerinin sömürülmesi anlamına gelmektedir. Dijital emek kavramıyla da bu noktanın altı çizilmiştir. Yine büyük veri kavramı çerçevesinde, kullanıcıların dijital ayak izlerinin onların bilgisi ve istediği dışında kullanılıyor olması bugün sosyal medya mecralarına yönelik yapılan eleştirilerden bir diğeridir.

Eleştirel teorisyenlerin kötümser yaklaştığı bu yeni dönem için teknolojik deterministlerin olumlu tanımlamalarının olduğu görülmektedir. Bu isimler, içinde bulunulan dönemi; ağ toplumu, bilgi çağı, enformasyon (bilgi) toplumu gibi isimlerle tanımlamıştır. Teknolojik deterministler, sosyal medya mecralarında oluşan katılımcı kültürle birlikte çok sesliliğin dolayısıyla da demokrasinin daha ileri bir seviyeye geldiğini savunmaktadırlar. Geleneksel kitle iletişim mecralarında pasif olan izleyicilerin, sosyal medya mecralarıyla aktif kullanıcılara dönmesi, teknolojik deterministlerin bu noktadaki dayanağını oluşturmaktadır.

Mc Luhan'ın global köy kavramının, yeni medya mecralarıyla tam manasıyla yaşandığının altı çizilmektedir. Teknolojik deterministler, bu teknolojiyle birlikte zaman ve mekân kavramının ortadan kalktığı ve bu durumun bilgiye ulaşmadaki engelleri kaldırdığının altını çizmektedir. "Kimse her şeyi bilemez ama herkes bir şeyler bilir" sözünden hareketle kolektif zekâ kavramına dikkat çeken teknolojik deterministler; sosyal medya mecralarının hayatı kolaylaştırıcı yönüne vurgu yapmaktadır.

Jenkins ve onu takip eden teknolojik deterministlerin dikkat çektiği bir diğer kavram yöndeşme/yakınsama/yakınlaşma olarak ortaya çıkmaktadır. Yeni teknoloji olanaklarının birçok farklı medyayı tek elden yönettiğine vurgu yapan bu kavram aynı zamanda pazar türlerinin, medya yapılarının ve tüketici pratiklerinin de olumlu manada dönüştüğüne vurgu yapmaktadır.

Her iki ekolün temsilcileri arasında yeni medya mecralarını -diğer eleştirel teorisyenlerin aksine- diyalektik bir yaklaşımla ele alanların olduğunu söylemek doğru olacaktır. Eleştirel teorisyenler arasında gösterilen Kellner; sosyal medya mecralarının geleneksel kitle iletişim mecralarına oranla daha demokratik olduğunu ve doğru kullanılması kaidesiyle fayda sağlama potansiyelinin olduğuna dikkatleri çekmiştir. Teknolojik determinizmin temsilcilerinden biri olan Webster ise enformasyon çağının ve teknolojilerinin beraberinde bilgi kirliliği getirebileceği ihtimaline dikkatleri çekmiştir.

Her ne kadar bir edebiyatçı olarak öne çıksa da Tzvetan Todorov'un "Eleştirinin Eleştirisi" adlı kitabındaki yaklaşımı hem eleştirel teori hem de teknolojik determinizm düşüncesine nasıl yaklaşılması gerektiği noktasında bir alternatif sunmaktadır. Eleştirel teorinin modern toplumun ideolojik yapısını, kültür endüstrisini ve araçsal aklını eleştirdiği göz önünde bulundurulduğunda, Todorov bu eleştirilerin yıkıcı olmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Todorov bu noktada eleştirilerin dengeli olması gerektiğini vurgular. Teknolojik determinizm yaklaşımına göre teknolojinin belirleyici bir unsur olması toplumsal yapıyı belirlediği düşüncesini öne çıkarmaktadır. Todorov, teknolojik determinizme dolaylı bir eleştiri getirmektedir. Ünlü edebiyatçı insanı faktörünü ön plana çıkarmaktadır. Ona göre teknoloji ne kadar güçlü olursa olsun insanın yorumlama ve anlamlandırma kapasitesi belirleyici olmaya devam eder (Todorov, 2011). Sosyal medya mecralarının tartışma konusu olduğu bu günlerde Todorov'un eleştiriye eleştiren bu yaklaşımı önemli hale gelmektedir. Eleştirel teorinin sosyal medyayı ideolojik ve ekonomik güçlerin ürünü olarak görmesine ve teknolojik determinizm yaklaşımının algoritmaların toplumları belirlediğine dair yaklaşımlarına karşın Todorov; anlamın, kullanıcı ve metin arasındaki ilişkide olduğunun altını çizmektedir. Bu bağlamda teknolojinin güçlü olduğu ancak tek belirleyici olmadığı, eleştirel yaklaşımın gerekli olmakla birlikte, yıkıcı olmaması gerektiğinin altı çizilmelidir. Yukarıda ortaya çıkan sonuçlar bağlamında bir çerçeve çizmek gerekirse; iletişim biliminin iki ana akım düşüncesinin dün geleneksel medya mecraları üzerinden takınmış olduğu tavrın bugün de devam ettiği görülmektedir. Bu durumda sosyal medya mecralarına tek taraflı bakmanın, sadece olumlu ya da olumsuz yanlarını ortaya koymanın, eksik kalacağını söylemek doğru olacaktır. Çalışmada da değinildiği üzere bu mecralara diyalektik bir anlayışla yaklaşmanın daha doğru olacağı görülmektedir. Günümüzdeki teknolojik olanakların çokluğu ve insan hayatını kolaylaştırıcı etkisinin görmezden gelinemeyeceği gibi bu mecraların kullanımının barındırdığı risklerin de göz ardı edilmemesi gerçeği önemle altı çizilmesi gereken bir nokta olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Abadan, N. (1968). Kitap tahlili. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(2), 335-342.

Adorno, W. T. (2016). *Negatif diyalektik*. Metis Yayınları.

Aydoğan, F. (2017). *Yeni medya kuramları*. Der Yayınları.

Bağce, H. E., Akkanat, S., Bakirezer, G., Bozkurt, K., Demir, F., Dinçer, H. E., Songurtekin, D. ve Öztürk, A. (2013). *Frankfurt okulu*. Doğu Batı Yayınları.

Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme: Toplumsal sonuçları*. Ayrıntı Yayınları.

Begtimur, E. M. (2018). Frankfurt okulu ve kitle iletişim araçları eleştirisi. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 50-63.

Castells, M. (2013). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür: Ağ toplumunun yükselişi* (3. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çöllüoğlu, M. (2025). *Türkiye’de sosyal medya bilinci: Teknolojik deterministler ve eleştirel teorisyenlerin görüşleri bağlamında Türkiye’de sosyal medya bilincine yönelik bir araştırma* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Erdoğan, İ. ve Alemdar, K. (2005). *Öteki kuram: Kitle iletişim kuram ve araştırmalarının tarihsel ve eleştirel bir değerlendirilmesi*. Pozitif Matbaacılık.

Fuchs, C. (2015). *Dijital emek ve Karl Marx*. Nota Bene Yayınları.

Fuchs, C. (2020). *Sosyal medyaya eleştirel bir giriş*. Nota Bene Yayınları.

Fuchs, C. (2021). *Dijital kapitalizm çağında Marx’i yeniden okumak*. Nota Bene Yayınları.

Güngör, N. (2016). *İletişim: Kuramlar yaklaşımlar* (3. Baskı). Siyasal Kitapevi.

Habermas, J. (2003). *Kamusal yaşamın yapısal dönüşümü*. İletişim Yayıncılık.

Horkheimer, M. (2005). *Geleneksel ve eleştirel kuram*. Yapı Kredi Yayınları.

Innis, H. A. (2006). *İmparatorluk ve iletişim araçları*. Ütopya Yayınevi.

Jay, M. (2014). *Diyalektik imgelem: Frankfurt okulunun tarihi ve çalışmaları (1923-1950)*. Ayrıntı Yayınları.

Jenkins, H. (2016). *Cesur yeni medya: Teknolojiler ve hayran kültürü*. İletişim Yayınları.

Kellner, D. (2021). *Technology and democracy: Toward a critical theory of digital technologies, technopolitics, and technocapitalism*. Springer VS.

Kellner, D. ve Share, J. (2019). *The critical media literacy guide: Engaging media and transforming education*. Brill Sense.

Marcuse, H. (1994). History of the doctrine of social change. *Constellations*, 1(1).

McLuhan, H. (1960). *The medium is the message: An inventory of effects*. Gingo Press.

McLuhan, M. (2014). *Gutenberg galaksisi: Tipografik insanın oluşumu*. Yapı Kredi Yayınları.

Rigel, N., Batuş, G., Yücedoğan, G. ve Çoban, B. (2005). *Kadife karanlık: 21. yüzyıl iletişim çağını aydınlatan kuramcılar*. Su Yayınevi.

Rutli, E. E. (2011). *Max Horkheimer ve Theodore Adorno'da eleştirel teori ve kültür endüstrisi kavramı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.

Stevenson, N. (2008). *Medya kültürleri: Sosyal teori ve kitle iletişimi*. Ütopya Yayınları.

Todorov, T. (2011). *Eleştirinin eleştirisi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Toffler, A. (2008). *Üçüncü dalga: Bir fütürist ekonomi analizi klasığı*. Koridor Yayıncılık.

Webster, F. (2004). *The information society reader*. Routledge.

Webster, F. (2014). *Theories of the information society* (4. Baskı). Routledge.

Webster, F. ve Robins, K. (2005). *Times of the technoculture: From the information society to the virtual life*. Routledge.

Yaylagül, L. (2006). *Kitle iletişim kuramları: Egemen ve eleştirel yaklaşımlar*. Mattel Matbaacılık.

Yengin, D. ve Bayrak, T. (2022). *Yeni medya kuramları 101*. Der Yayınları.